

Examining the Challenges of the Shokatiyeh Girls' School in Birjand from 1921 to 1935

Ali Najafzadeh

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran. Corresponding author. anajaf@birjand.ac.ir, <https://orcid.org/0000-0002-6147-511X>

1. Introduction

Modern schools in Iran began to operate during the reign of Naser al-Din Shah. After the establishment of boys' schools, new schools for girls were also founded. In Birjand, the Shokatiyeh Boys' School was founded in 1907, becoming the first modern-style school in the Qayenat region. Afterwards, girls' schools started to appear in Iran. Forough al-Saltaneh Azarkhashi founded the first girls' school in Mashhad in 1917. Following the Shokatiyeh Boys' School, the first girls' school in Birjand was established fifteen years later, in 1921, by the second Shokat al-Molk. From the very beginning, this school faced many challenges and problems.

This article aims to answer the following research questions:

- What was the most important challenge faced by the Shokatiyeh Girls' School in Birjand during its first fourteen years of activity?
- What were the origins of the cultural, economic, and administrative challenges of the school?
- How were the cultural and economic challenges of the school resolved?

2. Methodology

This article is a historical study based on library research and relies on unpublished documents from the Astan Quds Library. After collecting, rereading, and classifying the data, the information was analyzed using a descriptive-analytical approach in order to provide a clear picture of the problems and challenges that the Shokatiyeh Girls' School faced at the time of its establishment.

3. Research Findings

Different experiences in establishing girls' schools in Mashhad and Tehran may have influenced the idea of creating such a school in Birjand. Shokat al-Molk II, the governor of Qayenat, was especially influenced by the cultural situation in Tehran. In one of his letters to his family, he mentioned his efforts in educating his daughters, Fatemeh and Zohreh, and his decision to hire a teacher for their education. He later developed this initial plan into the establishment of the first girls' school in Birjand. One reason for the delay in founding this school was the difficulty of finding a competent manager to run it.

Challenges were greater in girls' schools. The traditional society was generally unwilling for girls to pursue education. Some believed that women's literacy would reduce their commitment to household duties. After the preparations for founding the school were completed, a call for student registration was published. In an announcement addressed to mothers, the necessity of educating girls was emphasized. Shokat al-Molk II began to encourage others by taking practical steps within his own family and personally took responsibility for the protection and supervision of the school. The timing of the school's establishment was also important and gave it a religious dimension. In addition to Shokat al-Molk II, his mother, Hajar Hariyavandi, played an important role in countering opposition to the girls' school. She considered the opening ceremony of the Shokatiyeh Girls' School to be among the holiest gatherings. Her speech was a response to the conservative attitudes of Birjand society. Providing qualified administrative staff and a capable manager for the first girls' school in Birjand was one of the major problems. Despite many difficulties, Tooba Mahmoudi was appointed as the first principal of the Shokatiyeh Girls' School and worked there for more than six years. The second principal was Hakimeh Hakimollahi, who also experienced disagreements with the school's founder. Princess Malakeh Abolmalouki Qajar was the third principal, serving from 1929 to 1934.

One notable characteristic of the Shokatiyeh Girls' School was the teaching of foreign languages. Like other modern schools, it followed

a path of innovation. However, it was difficult at that time to find women capable of teaching foreign languages. Madame WYgornitsky was the first foreign teacher hired in 1923 to teach a foreign language at the school. Later, Mademoiselle Luba Kosminsky was hired in 1930. Russian teachers were employed mainly because of their ability to teach French. Similar to the boys' school, modern sciences were taught at the Shokatiyeh Girls' School. Some subjects considered suitable for girls, such as sewing, were also included in the curriculum.

One of the challenges of the school was the shortage of teachers for specialized subjects such as mathematics. Although the teachers were good, they lacked some qualifications compared to the male teachers in the boys' school. The problem became more serious when students' academic weaknesses combined with unfamiliarity with school regulations. Another problem was the lack of familiarity among some teachers with administrative rules. Failure to follow regulations was also observed among students; some were frequently absent for various reasons. Disorder at the school was not limited to the classroom, and similar situations were reported in other school activities. Financial payments were another challenge. Poor financial management led to delays in paying the salaries of teachers, supervisors, the principal, and staff. One reason for these problems was the negligence of those responsible for paying the school's allocated funds. According to the available documents, this was not an occasional issue but a frequent and routine one. In addition to Tooba Mahmoudi, Hakimollahi also faced financial disputes with the school's founder. Payments to Malakeh Abolmalouki, the third principal of the Shokatiyeh Girls' School, were also highly problematic.

5. Discussion and Conclusion

Modern education for girls in Birjand, which began in 1921, faced various cultural and economic challenges. The education of girls was still considered problematic by the general public and by some traditional religious scholars. Therefore, the founder of the Shokatiyeh Girls' School, using his political influence and with the support of

certain clerics and intellectuals, tried to create the necessary conditions for girls' entrance into the new school. The mother of Shokat al-Molk II was also one of the main supporters of this initiative. The lack of educated local women who could teach or manage the girls' school in Birjand was another major challenge. The teaching of foreign languages was also a significant difficulty, which the school's founder addressed through his previous relationships with former Russian officials. As a result, Madame Wygornitsky and Luba Kosminsky were employed to teach French. The lack of qualified teachers and their unfamiliarity with educational regulations, along with weak discipline, were additional challenges that were resolved gradually through experience over the course of a decade. Funding the school through the financial support of the governor of Qayenat was one of its positive features. Income from various properties was allocated to sustain this cultural initiative. However, irregular salary payments and reliance on individuals rather than on a structured administrative and financial system led to financial problems during the first decade of the school's activities. Mahmoudi, Hakimollahi, and Abolmalouki, the first three women who served as principals, faced financial difficulties caused by delayed payments, which eventually led to their departure from Birjand and hindered long-term cooperation. This challenge gradually decreased with the appointment of a special agent for financial affairs, and later, from 1934, with the transfer of school management to members of Shokat al-Molk II's family.

References

- Azari Khakestar, G. (2016). *Identification and introduction of the pioneers of Mashhad*. Mashhad: Mashhad City Council Research Center. [In Persian]
- Aghamolai, I. (2005). *The history of modern education in Mashhad and the Department of Khorasan*. Mashhad: Marandiz. [In Persian]
- Ayati, M. H. (2012). *Memoirs of Birjand and political events*. Tehran: Behjat.
- Ahmadi, A. (1955). Birjand County: Its geographical, historical and cultural situation. *Yaqma*, 8(12), 561–567. [In Persian]

- Ostadzadeh, Z., & Ostadzadeh, M. (2008). A reflection on three distinctive characteristics of the historical Shokatiyeh School. *Archive Treasury*, (70), 35–50. <https://ganjineh.nlai.ir>. [In Persian]
- Etesam al-Molk, Khanlar Khan. (1977). *The travelogue of Mirza Khanlar Khan E'tesam al-Molk* (M. Mohammadi, Ed.). n.p.: n.p. [In Persian]
- Amin, S. H. (2002). Mir Seyyed Hassan Sabzevari Amin al-Shari'a. In A. Sadr Hajj Seyyed Javadi, K. Fani, & B. Khorramshahi (Eds.), *Encyclopedia of Shi'ism* (Vol. 9). Tehran: Shahid Saeed Mohabi. [In Persian]
- Torabi Farsani, S. (1999). *Documents on girls' schools from the Constitutional Revolution to the Pahlavi era*. Tehran: National Archives Organization. [In Persian]
- Jahanbani, A. (1967). *Memoirs from the glorious era of Reza Shah the Great: The Shokrias and Sari Dash battles*. Tehran: Bank Melli Iran. [In Persian]
- Farahmand, N. (2016). Education and educational institutions for girls in the Qajar era. *Parseh*, 16(26), 95–131. [In Persian]
- Alam, A. (2001). *Alam's notes* (A. Alikhani, Ed., Vol. 1). Tehran: Maziar; Moein. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, Z., & Valipour, M. (2020). *A study of the identity achievements of the Shokatiyeh School*. Birjand: Chahar Derakht. [In Persian]
- Rashed Mohassel, M. R. (2003). *An essay on the history of culture and modern education in Birjand*. Birjand: Cultural Heritage Management of Birjand.
- Zamanipour, A. (2018). *Secrets of the Hariyavand Valley*. Birjand: Rozaghi. [In Persian]
- Shahedi, M. (1998). *The political life of the Alam family*. Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies; Foundation of the Oppressed and Veterans. [In Persian]
- Confidential Reports of the British Consulate in Sistan and Qayenat, 1927–1929 (2018). (M. Rafiei, Comp. & Trans.). Tehran: Hirmand. [In Persian]
- Confidential Reports of the British Consulate in Sistan and Qayenat, 1912–1914 (2016). (M. Rafiei, Comp. & Trans.). Tehran: Hirmand. [In Persian]
- Mahbub Farimani, E. (2023). Women's education in the Qajar era: The case of Shokatiyeh Girls' School in Birjand. *Shamseh*, 2(15), 15–27. <https://shamseh.aqr-libjournal.ir/article/189792.html>. [In Persian]
- Motassem al-Saltaneh, M. (1966). *Political memoirs of Farrokh*. Tehran: Javidan.

Monsef, M. A. (1975). *Amir Shokat al-Molk Alam (Amir of Qayen)*. Tehran: Offset Company.[In Persian]

Najafzadeh, B. (2006). A study on the establishment of the foreign agency in Qayenat and the relations of local governors with agents in the Qajar period. *South Khorasan Culture*, 1(2), 87-103. <https://www.farhangekhorasan.ir>. [In Persian]

Confidential Notes of the British Consulate in Sistan and Qayenat. (2013). (M. Fazeli Birjandi, Trans.). Tehran: Hirmand.[In Persian]

Archival Sources

Astan Quds Document Center. (n.d.). Archival documents: 2/2779, 1/9003, 2/9003, 4/9003, 5/9003, 9033, 15/9033, 16/9033, 58/9033, 78/9033, 115/9033, 25/9036, 27/9036, 29/9036, 30/9036, 140/9036, 3/9037, 5/9037, 11/9037, 16-14/9037, 23/9037, 28/9037, 37-40/9037, 43/9037, 44-53/9037, 57/9037, 68/9037, 86/9037, 93/9037, 106/9037, 129/9037, 136-134/9037, 147/9037, 149/9037, 2/31503, 3/39600, 2-3/66903, 26/66903, 4/71687, 2-3/72173, 1/72721, 72712, 1/72725, 1/73296, 2/73296, 2/99110. Mashhad, Iran.

Newspapers

Tazeh Bahar. (1921). Issue 34, Year 1.

بررسی چالش‌های مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان در بیرجند از ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۴ ش

علی نجف زاده^۱

تاریخ دریافت: .../.../... تاریخ پذیرش: .../.../...

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۲۰، شماره ۳

<http://>

ngk

چکیده

مدارس نوین از پدیده‌های فرهنگی ایران اواخر دوره‌ی قاجار بودند که با وجود چالش‌های متعدد بعد از انقلاب مشروطه گسترش یافتند و حتی در برخی مناطق دورتر نظیر بیرجند نیز دایر شدند. مدرسه‌ی شوکتیه اولین مدرسه‌ی نوین بیرجند بود که در ۱۳۲۵ق/۱۲۸۵ش تأسیس گردید. پانزده سال پس از آن اولین مدرسه‌ی دخترانه‌ی بیرجند با نام شوکتیه‌ی نسوان دایر شد که مشکلات بیشتری نسبت به مدرسه پسرانه داشت. تاکنون درباره‌ی مشکلات مختلف این مدرسه تحقیقی صورت نگرفته است. از این‌رو، پژوهش حاضر با تکیه بر اسناد مرکز اسناد آستان قدس رضوی به بررسی مهم‌ترین چالش‌های اولین مدرسه‌ی دخترانه‌ی بیرجند (در ۱۴ سال اول فعالیتش) اختصاص یافته است. نتایج حاصل از این پژوهش، که با روش پژوهش تاریخی و به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی انجام شده، نشان می‌دهد چالش‌های فرهنگی، مالی و اداری مهم‌ترین مشکلات شوکتیه‌ی نسوان بود. شوکت‌الملک دوم همراه با مادرش و برخی از علما نقش مهمی در حل مشکلات شوکتیه‌ی نسوان ایفا کردند. فقدان نیروی متخصص بومی چالش دیگری بود که با استخدام مدیرهایی چون طوبی محمودی، حکیم الهی و شاهزاده ابوالملوکی حل شد. مدیران

^۱ . استادیار تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. نویسنده مسؤؤل

غیربومی به خاطر عدم دریافت به موقع حقوق دچار مشکلات مالی مختلف شدند. استخدام معلم‌هایی برای تدریس زبان فرانسه چالش دیگری بود که به استخدام زنان روسی آشنا به این زبان منجر شد. ساختار ضعیف مالی و ناهماهنگی در پرداخت حقوق مدیران و معلم‌ها و ناآشنایی برخی معلمان بومی با ساختار آموزشی و کم‌تجربگی آنان از دیگر چالش‌های آموزشی شوکتیه‌ی نسوان بود که تنها پس از ادغام این مدرسه در مدارس دولتی کاهش یافت.

واژه‌های کلیدی: آموزش نوین، بیرجند، شوکتیه‌ی نسوان، مدارس دخترانه.

مقدمه

مدارس نوین در ایران از دوره‌ی ناصرالدین شاه شروع به فعالیت کردند و پس از مدارس پسرانه برای دختران نیز مدارس جدید تأسیس شد. سابقه‌ی تأسیس مدرسه‌ی دخترانه در ایران کمک می‌کند جایگاه اولین مدرسه‌ی دخترانه بیرجند مشخص شود. از دوره‌ی مشروطه مدارس پسرانه در ایران گسترش بیشتری یافت؛ در مشهد مدارس چون همت و رحیمیه تأسیس شدند و در بیرجند مدرسه‌ی پسرانه شوکتیه در ۱۳۲۵ق تأسیس شد که اولین مدرسه‌ی سبک نوین در حوزه‌ی قاینات بود. پس از آن مدارس دخترانه در ایران شروع به فعالیت کردند. خانواده‌ی رشدیه در این زمینه پیشگام بودند. سپس تأسیس نهادهای آموزشی برای دختران در شهرهای مختلف ایران مورد توجه قرار گرفت. وزارت معارف در ۱۳۳۶ق/۱۲۹۷ش اداره‌ی تعلیمات نسوان را ایجاد کرد و مقرر گردید در هر ناحیه‌ی شهر یک مدرسه‌ی دولتی رایگان افتتاح شود (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: هجده). مدارس متعددی با این هدف در تهران و برخی دیگر از شهرهای ایران نظیر تبریز و شمال ایران دایر شد. چنانکه مدرسه‌ی انات فرهنگ در ۱۲۹۹ش در تبریز فعال بود (همان: ۸۲). در گیلان نیز پنج مدرسه‌ی دخترانه در شهرهای لاهیجان، انزلی، کوچصفهان و رشت دایر شد (همان: ۱۲۰). مشهد به‌عنوان مرکز ایالت خراسان می‌توانست تأثیرگذاری بیشتری بر بیرجند داشته باشد؛ جایی که مدارس دخترانه برای تربیت بانوان یک دهه زودتر تأسیس شده بود. فروغ‌السلطنه آذرخی در ۱۳۳۵ق/۱۲۹۶ش اولین مدرسه‌ی دخترانه را در مشهد تأسیس کرد.

اگرچه مخالفت‌های عوام و خواص مشکلات فراوانی در این زمینه ایجاد کرد ولی او توانست با همکاری حاج مرتضی میرزا قهرمان اولین مدرسه‌ی دخترانه‌ی مشهد را اداره نماید (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۹۸، آذری خاکستر، ۱۳۹۵: ۳۹-۳۲). دومین مدرسه‌ی دخترانه‌ی مشهد به نام عصمیه با اقدام و همکاری سید حسن علمی در ۱۳۳۵ ق تأسیس شد. او ابتدا خانه‌اش را مرکز تعلیم و تربیت دختران قرار داد و با کمک همسرش حاجیه بی بی عصمت‌الشریعه اولین امتیاز مدرسه را از دولت دریافت کرد (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۱۰۰). سومین مدرسه‌ی دخترانه‌ی مشهد به نام ارض اقدس در ۱۳۳۵ ق توسط شاهزاده ابوالملوکی تأسیس شد. سپس فروغ‌السلطنه آذرخشی در محرم ۱۳۳۹ ق، مدرسه‌ی دیگری به نام مدرسه‌ی بانوان به عنوان شعبه‌ی مدرسه‌ی فروغ در کوچه‌ی کنسولگری قدیم نزدیک کمیسیاریای نادری افتتاح کرد (تازه بهار، شماره ۴۳، سال ۱: ۲) و اداره‌ی آن را به خواهرش، شاهزاده بانو قهرمانی، سپرد (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۹۹).

بعد از مدرسه‌ی شوکتیه، اولین مدرسه‌ی دخترانه‌ی بیرجند ۱۵ سال بعد در ۱۳۰۰ ش توسط شوکت‌الملک دوم تأسیس شد؛ مدرسه‌ای که از همان ابتدا چالش‌ها و مشکلات فراوانی داشت. این مقاله در راستای پاسخ‌گویی به سؤالات مختلف پژوهش به شرح زیر انجام گرفته است:

- مهم‌ترین چالش مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان بیرجند در ۱۴ سال اول فعالیتش چه بود؟
- منشاء چالش‌های فرهنگی و اقتصادی و اداری مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان چه بود؟
- چالش‌های فرهنگی و اقتصادی مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان چگونه حل و فصل شد؟

پیشینه‌ی پژوهش

مهم‌ترین پژوهش تخصصی در زمینه‌ی مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان را محبوب فریمانی (۱۴۰۲) با عنوان «آموزش زنان در دوره قاجار نمونه موردی مدرسه شوکتیه نسوان بیرجند» انجام داده است. ویژگی بارز این پژوهش اتکا بر اسناد آستان قدس رضوی است که شیوه‌ی اداره‌ی مدرسه، معلمان، مدیران، شاگردان، مواد آموزشی، عواید و منابع درآمد مدرسه را مورد بررسی قرار داده ولی به چالش‌های فرهنگی و اقتصادی آن اشاره نکرده است. علیزاده بیرجندی و ولی پور (۱۳۹۹) نیز در کتاب بررسی دستاوردهای هویتی مدرسه شوکتیه به طور مختصر به شعب دخترانه

مدرسه شوکتیه اشاره کرده‌اند و برخی محدودیت‌های فرهنگی آن را برشمرده‌اند. فرهمند (۱۳۹۵) نیز در مقاله‌ی «آموزش و نهادهای آموزشی دختران در دوره قاجار» آموزش دختران قبل و بعد از انقلاب مشروطه و عوامل مؤثر بر آن را در ایران بررسی کرده و تنها فهرستی از مدارس دخترانه‌ی ایران در اواخر دوره‌ی قاجار ذکر کرده که نام شوکتیه‌ی نسوان نیز در بین آنهاست ولی اطلاعات دیگری درباره‌ی آن ارائه نداده است. استادزاده و استادزاده (۱۳۸۷) نیز در مقاله‌ی «تأملی در سه ویژگی ممتاز مدرسه تاریخی شوکتیه» به تاریخچه‌ی مدرسه‌ی شوکتیه و ویژگی‌هایی چون رایگان بودن آن، معلمان مدرسه و توجه به آموزش دختران پرداخته ولی به خاطر عدم استفاده از اسناد اطلاعاتی از چالش‌ها و مشکلات مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان ارائه نداده است. راشد‌محصل (۱۳۸۲) در مبحث حسینیه‌ی شوکتیه از کتاب *خاطراتی از بیرجند و رویدادهای سیاسی نوشته‌ی ابوالحسن آیتی* (۱۳۹۱) نقل کرده که اشاره‌هایی به مخالفت عوام با مدرسه‌ی دخترانه دارد. از این‌رو پژوهش حاضر چالش‌ها و مشکلات مختلف فرهنگی، اداری و مالی مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان را از ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۴ش، که هم‌زمان با کشف حجاب و انتقال مدیریت به دختران شوکت‌الملک دوم بود، مورد بررسی قرار می‌دهد. مقاله‌ی حاضر از نوع پژوهش‌های تاریخی است که براساس مطالعات کتابخانه‌ای و با تکیه بر اسناد منتشر نشده‌ی کتابخانه آستان قدس انجام گرفته است. اطلاعات پژوهش پس از بازخوانی و طبقه‌بندی به شیوه توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته تا تصویر روشنی از مشکلات و چالش‌های مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان در ابتدای تأسیس ارائه دهد.

عوامل مؤثر بر ایده‌ی تأسیس مدرسه‌ی دخترانه در بیرجند

تجربیات مختلف تأسیس مدارس دخترانه در مشهد و تهران می‌توانست بر فکر ایجاد چنین مدرسه‌ای در بیرجند تأثیر بگذارد. ولی به نظر می‌رسد محمدابراهیم‌خان شوکت‌الملک دوم، حاکم قاینات، بیشتر از وضعیت فرهنگی تهران تأثیر پذیرفت. شوکت‌الملک دوم فرزند میرعلم‌خان در ۱۲۵۹ش/۱۲۹۸ق متولد شد و در ۶۴ سالگی در ۱۳۲۳ش/۱۳۶۴ق درگذشت (شاهدی، ۱۳۷۷: ۷۶). او بعد از برادرش محمداسماعیل‌خان حاکم قاینات، شد، ولی با برادرش علی‌اکبرخان

حشمت‌الدوله، حکمران سیستان، رقابت خانوادگی داشت. او هم‌زمان با جنگ جهانی اول و خلع از قدرت به نفع حسام‌الدوله، برادرزاده اش، به ناچار مدتی مقیم تهران شد. در این زمان تحت تأثیر مدارس نوین دخترانه در پایتخت قرار گرفت و در یکی از نامه‌هایش به خانواده‌اش در تاریخ ۲۲ ذی‌الحجه ۱۳۳۴ق به اقداماتش در زمینه‌ی تربیت دخترانش، فاطمه و زهره، اشاره کرده و از تصمیمش مبنی بر استخدام یک معلم برای تربیت دخترانش سخن گفته و نوشته است: «یک نفر زن پیدا کرده‌ام که سواد دارد و کارهای دستی از قبیل کاموا دوزی و غیره خوب می‌داند برای اینکه در موقع مراجعت پولی به او بدهم و برای تربیت فاطمه و زهره آورده باشم» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۲/۲۷۷۹). او سپس طرح اولیه‌اش را توسعه داد و به شکل عمومی درآورد که به تأسیس اولین مدرسه‌ی دخترانه‌ی بیرجند انجامید: «حالا درصدم شاید یک نفر معلمه زن پیدا کنم برای اینکه انشاءالله موقع مراجعت تأسیس یک مدرسه دخترانه به نمایم دیگر تا خداوند متعال چه مقدر فرموده باشد» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۲/۲۷۷۹)؛ این نامه نشان می‌دهد چگونه حاکم قاینات تصمیمی شخصی برای تربیت دخترانش را به هدفی جمعی برای تأسیس مدرسه تبدیل کرد. او پس از بازگشت مجدد به قدرت در ۱۳۳۵ق مدتی درگیر تبعات جنگ جهانی اول بود و تلاش‌هایش در زمینه‌ی تأسیس مدرسه‌ی دخترانه به تأخیر افتاد تا بالاخره در ۱۳۴۰ق/۱۳۰۰ش اقدامش را عملی کرد. شاید یکی علل تأخیر در تأسیس اولین مدرسه‌ی دخترانه‌ی بیرجند مشکلات استخدام مدیری شایسته برای اداره‌ی آن بود که در مبحث استخدام مدیران شوکتیه‌ی نسوان به آن اشاره می‌شود. علاوه بر عمومیت مدارس دخترانه در مشهد و برخی دیگر از شهرهای ایران، در بیرجند نیز افراد دیگری مشوق شوکت‌الملک دوم در این زمینه بودند. سید حسن سبزواری امین‌الشریعه، از طرفداران کلنل پسبان، یکی از این مشوقان او بود که پس از کشته شدن کلنل پسبان به بیرجند عزیمت کرد و حاکم قاینات را در تأسیس مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان تشویق نمود (امین، ۱۳۸۱، ج ۹: ۶۸). این تدابیر، شوکت‌الملک دوم پس از تجربه‌ی موفق مدرسه‌ی پسرانه‌ی شوکتیه، اولین مدرسه نوین دخترانه

بیرجند را در ۱۳۴۰ ق/ ۱۳۰۰ ش تأسیس نمود که گامی نو در راستای توسعه‌ی مدارس جدید بود.

چالش‌های فرهنگی تحصیل دختران در بیرجند

آموزش دختران در بیرجند دوره‌ی قاجار همچون سایر جوامع ایرانی به شکل سنتی انجام می‌گرفت. مکتب‌خانه‌هایی برای پسران و دختران خردسال دایر بود که پیرمرد یا پیرزنی با شیوه‌ی قدیمی قرآن و کتب ساده‌ی فارسی را به اطفال می‌آموخت. آموزش نوین پسرانه و دخترانه از لحاظ چالش‌های فرهنگی مشابه بودند و این چالش‌ها در مدارس دخترانه کمی بیشتر بود. جامعه‌ی سنتی چندان مایل به تحصیل دختران نبود. وقتی فروغ‌السلطنه آذرخیی اولین مدرسه دخترانه مشهد را ۱۳۳۵ ق/ ۱۲۹۶ ش تأسیس کرد، مجالس و محافل مختلفی با آن مخالفت کردند و مؤسس آن را به باد انتقاد و تهمت گرفتند و مجالسی برای انحلال آن برگزار کردند (آذری خاکستر، ۱۳۹۵: ۴۳). در بیرجند نیز تحصیل دختران به شکل سنتی وضعیتی بهتر از سایر شهرها نداشت و با وجود تمایل شوکت‌الملک دوم کار چندان ساده‌ای نبود؛ چون این اقدام زمانی اتفاق افتاد که دبستان دخترانه برخلاف رسوم و آئین زمان بود (منصف، ۱۳۵۴: ۲۹۲). بنا بر خاطرات آیتی «کژاندیشانی که به مدرسه پسرانه رضایت نمی‌دادند، به طریق اولی هضم مدرسه دخترانه برایشان ثقیل‌تر بود و این افراد ناآگاه دوباره با مدرسه نسوان در مقام مخالفت برآمدند و چنین می‌پنداشتند که با سواد شدن خانم‌ها تقید آنان را در وظایف خانه‌داری کاهش خواهد داد و اطاعت‌شان را از مردها به ضعف خواهد برد و پابندی آنها را در فرامین مذهبی سست خواهد کرد» (آیتی، ۱۳۹۱: ۵۲). در راستای همین تفکر بود که در مکتب‌خانه‌های بیرجند از آموزش خط به دوشیزگان خودداری می‌کردند تا نتوانند با مکاتبه با کسی ارتباط برقرار کنند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۷۲۷۲۵/۱).

بر پایه‌ی این استدلال ناصواب، در همان ماه‌های اولیه‌ی تأسیس مدرسه‌ی نوین دخترانه در بیرجند آشکار و پنهان با آن ابراز مخالفت شد. مشکلاتی که بیشتر از وضعیت فرهنگی جامعه‌ی

سنتی ناشی می‌شد و شهرهای بزرگی چون تهران و مشهد آن را یک دهه قبل پشت سر گذاشته بودند. این مشکلات اهمیت اقدام شوکت‌الملک دوم و گام برداشتن در راهی دشوار را نشان می‌دهد. معتصم‌السلطنه درباره‌ی اهمیت این موضوع نوشته است: «روزی که امیر به جز مدرسه پسرانه، مدرسه دخترانه شوکتیه را در آن دیار تأسیس کرد، هرگز کسی گمان نداشت که این واقعه مهم سرانجامی پیدا نماید، زیرا درس خواندن - آن هم برای دختران - آن هم در دیاری دور از مرکز چنان مساله‌ای غامض و دور از ذهن و حتی دور از سنت مردم زمانه بود که همه را دچار حیرت و حتی علمای وقت را وادار به مقاومت کرده بود» (معتصم‌السلطنه، ۱۳۴۵: ۶۹۰). فرستادن دختران به مدارس نوین هنوز در جامعه‌ی آن روزگار مرسوم نبود و در بیرجند مشخص نبود مردم چقدر از این امر استقبال کنند.

پس از تدارک مقدمات تأسیس مدرسه، فراخوان ثبت نام دانش‌آموزان دومین گام عملی بود. ابتدا اعلامیه‌ای خطاب به مادران نوشته شد و در آن به ضرورت تعلیم و تربیت دختران اشاره شد. در ابتدای این اعلامیه آمده است: «خانم‌های محترمه بنات معظمه در دامن تربیت شما و پدران خود زندگانی می‌نمایند. سپس به حدیثی از پیامبر اشاره شده که البته می‌دانید هیچ قومی هدایت نخواهد شد مگر با علم و از اینجاست که حضرت ختمی مرتبت (ص) فرموده است: طَلَبَ الْعِلْمَ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ» (آیتی، ۱۳۹۱: ۵۳). شوکت‌الملک دوم، ضمن اشاره به اهدافش در تعلیم و تربیت دختران، اعلام کرد به همین جهت مصمم شده برای تربیت دختران مدرسه تأسیس نماید. او از اقداماتش در این زمینه و تأمین معلم زن از تهران نام می‌برد. برای محل تحصیل نیز بیان می‌کند که بنای مدرسه به اتمام رسیده و از زنان درخواست همراهی در امر تحصیل دختران را می‌نماید: «لذا از شما خواتین محترمه خواهش می‌کنم هرکدام میل دارید دختران عزیزه شما تربیت و به مدرسه جدیدالتأسیس داخل شود لطفاً در مقابل اسامی فوق خودتان یا همسر محترمتان امضاء کنند. اگر غیر از اسامی فوق دیگری هم دختر قابل مدرسه رفتن داشته باشد می‌تواند در صفحه بعد و در مقابل امضاء نماید» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۷۳۲۹۶/۱). شوکت‌الملک دوم برای تشویق دیگران اقدام عملی را از اعضای

خانواده‌اش شروع کرد و نوشت: «برای یادآوری خاطر نشان می‌نمایم که دختران نورچشم عزیزم امیر حسام‌الدوله و فرزندم شوکت‌الملک اول اشخاصی خواهند بود که مفتخراً برای تعلیم داخل این مدرسه مقدسه خواهند شد» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۷۳۲۹۶/۱). از آنجا که تأمین امنیت و نگهداری از این گونه مؤسسات نوپا یکی از دغدغه‌های مهم جامعه‌ی سنتی محسوب می‌شد و بر سرنوشت آن بسیار تأثیرگذار بود، شوکت‌الملک دوم این نکته را نیز در اعلامیه‌اش خاطر نشان نمود و ضمن پذیرش مسئولیت آن نوشت: «صیانت و حفاظت این مدرسه مقدسه - حضرت حق و علی و توجه مرحمت ائمه طاهرین سلام الله علیهم و اجمعین برعهده خود اینجانب خواهد بود» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۷۳۲۹۶/۱).

انتشار اعلامیه و فراخوان، علاوه بر اطلاع‌رسانی، برای رتبه‌بندی دانش‌آموزان بود. بدین ترتیب که قبل از افتتاح مدرسه اشخاصی که تمایل ورود به این مدرسه داشتند، می‌بایست از روز یکشنبه سوم شعبان مطابق با ۱۲ فروردین در سراچه‌ی بالای عمارت قلعه حاضر می‌شدند تا پنجشنبه ۷ شعبان ۱۶/۱۳۴۱ فروردین ۱۳۰۱ مدیر آن‌ها را بیامید و سپس طبقه‌بندی اطاق‌های درس را مشخص کند تا مدرسه از جمعه ۱۵ شعبان مطابق ۲۴ فروردین افتتاح گردد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۷۳۲۹۶/۲). انتخاب زمان تأسیس این مدرسه نیز حائز اهمیت بود و جنبه‌ی مذهبی به آن می‌داد؛ هر ساله به مناسبت هم‌زمانی تأسیس مدرسه با میلاد امام زمان (ع) جشن گرفته می‌شد.

با توجه به اسناد بر جای مانده، جامعه‌ی سنتی بیرجند از پیشنهاد شوکت‌الملک دوم، حاکم قاینات، استقبال چندانی نکرد؛ چنانکه محمدعلی منصف در کتابش بیان کرده است که برای طبیعت مردم متعصب بیرجند در آن زمان بسیار دشوار بود که دختران خود را به مدرسه بفرستند پس شاگردی به مدرسه معرفی نشد (منصف، ۱۳۵۴: ۱۱۹). شوکت‌الملک دوم برای تشویق مردم شخصاً پیشقدم شد و به دو اقدام عملی دست زد تا این راه دشوار را برای مردم هموار و قابل پذیرش نماید. در اولین اقدام، دخترانش بی‌بی فاطمه و بی‌بی زهره را به مدرسه‌ی جدید فرستاد (منصف، ۱۳۵۴: ۶۴). این اقدام باعث شد تا افراد بسیاری، با تفکر آن که دخترانشان روی

نیمکت‌هایی در کنار دختران امیر خواهند نشست و به چنین امتیازی نائل خواهند آمد و باب مراد و آشنایی با آنان گشوده می‌شود، مشتاقانه دختران خود را به مدرسه بفرستند (آیتی، ۱۳۹۱: ۵۳). اقدام دوم کمک گرفتن از علمای روشنفکر شهر بود؛ اقدامی که در مدرسه‌ی پسرانه‌ی شوکتیه نیز انجام گرفت و نتیجه‌ی مثبتی به دست آمد. یکی از مشکلات مدرسه‌ی نسوان مخالفت برخی از علما با تحصیل دختران بود؛ این مسئله صرفاً مخصوص بیرجند نبود بلکه در بیشتر شهرهایی که مدارس نوین دخترانه تأسیس شد این مشکل وجود داشت (فرهمند، ۱۳۹۵: ۱۱۳). در بیرجند نیز برخی با تأسیس مدرسه‌ی شوکتیه به ستیز برخاستند و در محافل و کوچه و بازار به نقد و ذم مدرسه نشستند و آن را منافی مصالح شرع شمردند (منصف، ۱۳۵۴: ۱۱۹). اما تعدادی از علمای بیرجند، همچون شیخ محمد موحد و هادوی، با تشویق شوکت‌الملک دوم دختران خود را به مدرسه‌ی شوکتیه نسوان فرستادند و به این طریق توانستند نظر و اعتماد مردم را برای تحصیل جلب نمایند (معتصم‌السلطنه، ۱۳۴۵: ۶۹۰؛ آیتی، ۱۳۹۱: ۵۳). مردم که دیدند بزرگان شرعی و معاریف دختران خود را به مدرسه فرستاده‌اند کم‌کم از آن استقبال کردند (منصف، ۱۳۵۴: ۱۱۹). در همین راستا، از ابزارهای تبلیغی دینی نیز استفاده شد؛ حدیث نبوی «طَلَبَ الْعِلْمَ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ» به خط زیبای استاد خوشنویسی سید حسین شهرستانی بر سر لوحه‌ی مدارس مکتوب و منقوش گردید (آیتی، ۱۳۹۱: ۵۳).

شوکت‌الملک دوم، که به لزوم علم‌آموزی دختران واقف بود، برای جلوگیری از شماتت مردم تمام تلاش خود را به کار برد. او در یکی از سخنرانی‌هایش در جمع محصلین دختر به وصف دانش پرداخت و گفت:

«پس بر شما اطفال لازم است که در به دست آوردن علم و تهذیب اخلاق بکوشید تا جامعه سعادت بیوشید. علم است که انسان را از وادی ضلالت به اوج رفعت می‌رساند. علم است که چراغ هدایت است...»
(مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۴۹).

به عقیده‌ی احمد احمدی، شوکت‌الملک دوم برای اینکه زنان و دختران این منطقه از تعلیم و تربیت نوین و اصول خانه‌داری بی‌بهره نباشند، با وجود مواقع و قیود فراوان و مخالفت‌های بی‌شمار برخی از مراجع روحانیت، مدرسه‌ی شوکتی نسوان را پی‌ریزی نمود و برای تشویق سایرین دختران خود را به مدرسه فرستاد و از متنفذین محل کمک خواست و حتی بعضی از علمای روحانی را نیز وادار کرد تا دخترانشان را به مدرسه بفرستند (احمدی، ۱۳۳۴: ۵۶۶).

نقش هاجر هریوندی در تأسیس شوکتیه‌ی نسوان

علاوه بر شوکت‌الملک دوم، مادرش هاجر هریوندی معروف به والده‌ی سرکار معروف، از دیگر چهره‌های مهم و مؤثر در خنثی‌سازی مواضع مخالفان مدرسه‌ی دخترانه بود. هاجر دختر میر زین‌العابدین هریوندی متولد حدود سال ۱۲۳۷ش در روستای هریوند و زن سوم میر علم‌خان سوم بود (زمانی پور، ۱۳۹۷: ۱۷۴). کلنل علی‌نقی وزیر رفتار امیر و عوالم بین او و مادرش را به‌ویژه روحیه‌ی مردمی و مذهبی امیر را از خلق و خوی مادر و شیوه‌ی عاقلانه مادر در تربیت پسر نه ساله‌اش ناشی می‌دانست: «پای‌بندی به اصول مذهبی و حسن رفتار و روش مردم‌داری را مادر عاقله‌اش به او تعلیم داده بود. هر مشکلی در زندگی حتی در امور اداری برایش پیش می‌آمد اول متوسل به مادر و راهنمایی او می‌شد» (منصف، ۱۳۵۴: ۲۷۶-۲۷۷). معتصم‌السلطنه، که پس از کشته شدن کلنل پسیان مدتی در جوار والده‌ی سرکار زندگی کرد، او را مدبّر و کاردان توصیف کرده است (معتصم‌السلطنه، ۱۳۴۵: ۱۶۳). او در زمان تأسیس و سپس تداوم فعالیت این مدرسه به‌صورت مستمر از آن حمایت کرد. مادر شوکت‌الملک دوم در مراسم افتتاحیه‌ی مدرسه‌ی شوکتیه نسوان حضور یافت و خطاب به زنان حاضر در این مراسم، ضمن خیرمقدم، درباره‌ی ارزش و اهمیت علم و وضعیت سواد در بیرجند بیان کرد:

«خانم‌ها معظمه محترمه و خواهران عزیزه‌ام که قدم رنجه فرموده و به این مجلس حاضر شده‌اید. در موقع شروع به کار خیر از قبیل تأسیس مدارس یا مجالس عام‌المنفعه معمول این طور است که شخص بانی نطقی بکند و حرفی بزند بطوری که مقاصد خیریه او نزد حاضرین مکشوف و آشکار

گردد. خوشبختانه در این مجلس (که من او را از مقدس ترین مجالس می شمارم) دو قسم از خانمها و خواهران عزیزه ام تشریف دارند. یکی آنهایی که نور علم مقداری ساخت وجودشان را منور ساخته و می دانند چه لذتی دارد علم و دانائی. دیگری آنهایی که مثل من کم سواد و از نوشتن خط فارسی هم محرومند. پس اگر کمینه بخواهد در تعریف علم حرفی بزند در نزد خواهران با سواد توضیح واضح و در نزد خواهران مثل خودم امروزه حرف کم قدر و قیمتی به نظر خواهد آمد مگر وقتی که ثمره زندگانی یعنی دختران عزیزه آنها و من قدر علم و دانائی را دانسته و معلومات خود را به مادران معظمه خویش خاطر نشان نمایند» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۴۹).

هاجر هریوندی مجلس افتتاح شوکتیه‌ی نسوان را مقدس‌ترین مجالس شمرد و بدون اشاره به فرد یا جریانی خاص در مقابله با مخالفان و نقش علما در این زمینه و لزوم علم‌آموزی دختران گفت:

«از قرار اطلاعی که به کمینه رسیده بعضی از پیران جاهل و طلباب بی‌سواد برای مدرسه بنات پاره‌ای مذاکرات که لایق فهم خودشان هست می‌نمایند و البته علمای واقعی و مروجین حقیقی شریعت غرای محمدی صلی الله علیه و آله و سلم آنها را تقبیح نموده و خواهند نمود. فقط کمینه به اختصار یادآوری می‌نمایم که به حکم شرع و عقل علم بهتر است از جهل است و بزرگان عالم علوی و سفلی تاکنون استثنایی بین زن و مرد قائل نشده‌اند. لذا این کمینه بر حسب یادآوری فرزندان شوکت‌الملک مصمم شده‌ام که دختران خودم یعنی تمام دختران وطن عزیزم را به آموختن علم مجاناً دعوت نمایم. هر کس زودتر اقدام نماید فایده‌اش را بخواست خداوند متعال اعقاب او زودتر خواهند برد و هر کس

دیرتر اجابت نماید دیرتر مُستفیض خواهد گردید و برای رفع هر سوء تفاهی عرض می‌کنم مُرده باد علمی که از شریعت غرای محمدی ص دور باشد. زنده و پاینده باد علمی که اشخاص را به آن شریعت مقدسه آشنا و نزدیک نماید و خاتمتا متذکر می‌شوم مرده باد جهل و کفر، زنده و پاینده باد علم و اسلام» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۴۹).

سخنرانی مادر شوکت‌الملک دوم در واکنش به جامعه‌ی سنتی بیرجند بود که موانعی برای تحصیل دختران ایجاد کردند و قبل از شروع تحصیل و فعالیت مدرسه مشکلاتی به وجود آوردند. او در این سخنرانی نگاه دین نسبت به تحصیل را تشریح و از آن حمایت کرد. همچنین سخنرانی دیگری خطاب به اطفال و دخترانی که در مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان شروع به تحصیل می‌کردند، قرائت نمود که در آن بر ضرورت علم‌آموزی دختران تأکید نموده است:

«معارف پروران مویّد و منصور بوده باشند. پس بر شما اطفال لازم و متحتم است که در بدست آوردن علم و تذهیب اخلاق بکوشید تا جامه سعادت بیوشید. علم است که انسان را از وادی ضلالت باوج رفعت می‌رساند علم است که سراج راه هدایت است. حسن خلق است که لباس عافیت است. مقصود از این چند سطر بدست آوردن یک نتیجه است زیاده بر این مزاحم خانم‌های عزیز خود نمی‌شوم» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۴۷).

با اقدامات شوکت‌الملک دوم و مادرش شرایط فکری و فرهنگی جامعه‌ی بیرجند برای ورود دختران به مدارس نوین هموار شد و مشکلات در این زمینه کاهش یافت. بانو هریوندی از طریق دیگری فعالیت این مدرسه را با مسائل فرهنگی تلفیق کرد که باعث کاهش حساسیت‌های اجتماعی شد. او از زمان تأسیس شوکتیه‌ی نسوان هر سال در جشن تولد امام زمان (ع)، که در این مدرسه برپا می‌شد، شرکت می‌کرد و آمار دقیقی از تعداد شاگردان دختر و معلمه‌ها و کارکنان

آن دریافت می‌کرد و به تعداد آن‌ها دستمال چهارگوش ابریشمی موسوم به دستمال خیاطه تهیه می‌کرد که در هر یک از آن‌ها مقداری نقل و نبات، نخود و کشمش، نان برنجی و خرما می‌گذاشت؛ علاوه بر آن، در دستمال هر شاگرد یک سکه‌ی ده قرانی نقره‌ی احمدشاهی و دستمال‌های معلمه‌ها و کارکنان سه سکه‌ی نقره‌ی ده قرانی می‌گذاشت و تمام این کارها را به دست خود انجام می‌داد و با دست خود به محصلین و معلمه‌ها اهدا می‌کرد؛ این کار را تا سال ۱۳۰۹ش، که زنده بود، انجام داد (زمانی پور، ۱۳۹۷: ۲۵۵).

در کنار این اقدامات، بانو هریوندی نقش رابط برای حل و فصل مسائل و مشکلات مدرسه را نیز ایفا می‌کرد. گزارش‌های مختلف درباره‌ی وضعیت آموزشی، تخلفات امتحانی و تعویق حقوق معلمه‌ها به وی ارائه می‌شد که نشان می‌دهد به‌طور مستمر وضعیت مدرسه را زیر نظر داشته است، مثلاً: طبق نامه‌ی طوبی محمودی در ۷ اسفند ۱۳۰۳ش، او، قبل از اینکه موضوع حقوق معوقه‌ی خود را به شوکت‌الملک دوم اعلام نماید، عریضه‌ای به والده‌ی سرکار نوشت. اگرچه متن اصلی این سند به دست نیامد، ولی در نامه‌ی خانم محمودی به شوکت‌الملک دوم به آن اشاره شده است:

«در چندی قبل راجع به تعویق حقوق عریضه‌ای حضور مبارک حضرت علیّه عالیّه والده سرکار دامت شوکتها معروض داشته ولی تا به حال نتیجه نبخشیده فرط استیصال و پریشانی کمینه را وادار نمود که از حضور مبارک درخواست نمایم قدغن فرمایند حقوقات معوقه معلمات را زودتر بپردازند که بیش از این قادر به عرض نیستم زیاده جسارت است طوبی» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۲۳).

مدیره‌های غیربومی

تأمین نیروی اجرایی و مدیری شایسته برای اولین مدرسه‌ی دخترانه‌ی بیرجند یکی از مشکلاتی بود که مؤسس مدرسه با آن مواجه گردید. نبود نیروی بومی تحصیل کرده مؤسس شوکتیه نسون را بر آن داشت تا از تحصیل‌کردگان غیربومی استفاده نماید و در ۱۵ سال اول فعالیت مدرسه،

وابسته به معلم‌ها و مدیرهای غیربومی باشد تا بالاخره برخی بومیان، نظیر دختران شوکت‌الملک دوم، توانستند به‌عنوان مدیر به ایفای نقش بپردازند. رایزنی برای استخدام مدیری توانمند از ۱۳۳۸ق/۱۲۹۸ش آغاز شد. استخدام بانویی شایسته که حاضر به اقامت و خدمت در بیرجند باشد، به‌دلیل دوری از پایتخت، و اقامت در منطقه دورافتاده‌ای چون بیرجند با تأخیر صورت گرفت. در نامه‌ی کریم رشدیه به شوکت‌الملک دوم در ۱۷ ذی‌القعدة ۱۳۳۸ق به تأسیس مدرسه‌ی نسوان و شرایط استخدام مدیر آن اشاره شده است. او که قبلاً مدتی به‌عنوان ناظم در مدرسه‌ی شوکتیه خدمت کرده بود (راشدمحصل، ۱۳۸۲: ۷۴)، قصد داشت مدیری شایسته برای مدرسه‌ی نسوان استخدام کند؛ او درباره‌ی ویژگی‌ها و مشخصات چنین فردی نوشت: «فدوی درصدد است که یک نفر عالمه که با خلاق امروزه آشنا شده باشد برای مدیریت مدرسه انتخاب نماید و به طوریکه در این یک و دو روزه جستجو و تفحص شده یکی دو نفر که دارای تصدیق نامه وزارت معارف می‌باشند و از فامیل محترم و طبقات متوسط این شهرند مورد نظر می‌باشند. ولی معلوم است عمده نظر فدوی تناسب اخلاق و دیانت فامیلی مشارالیه‌ها است و امید است که مدیره مزبوره جامع اخلاق پسندیده و دارای دیانت پدر مادری اسلامی باشد و چون تحقیق این مطالب باید از خویش و بیگانه و از خارج و داخل به عمل آید لذا امید است که پس از تعیین فامیل و معلومات و نجابت و دیانتش را به طور وضوح به عرض مبارک رسانیده برای همدلی و مدیریت مدرسه انتخاب و به آستان مبارک متفقاً شرفیاب شوم» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳/۲-۳۱۵۰). مفیدالملک اظهار امیدواری کرد شوکت‌الملک دوم رأی و نظرش را مکتوب کند تا فوری اطاعت و اجرا شود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳/۲-۳۱۵۰). آنچه در ویژگی‌های این مدیر خودنمایی می‌کند چند ویژگی فرهنگی و اجتماعی است: از یک سو فرد مذکور باید عالمه و آشنا با اخلاق و مسائل روز جامعه باشد. تحصیلات و داشتن تصدیق یا گواهینامه یکی دیگر از شرایط اصلی و اولیه‌ی به‌کارگیری چنین فردی بود. پس از آن، نوبت به سایر ویژگی‌ها چون اخلاق پسندیده، داشتن دیانت و اصالت پدر و مادری می‌رسد. این ویژگی‌ها نشان می‌دهد کریم رشدیه نمی‌خواست تنها فردی متجدد و تحصیل کرده استخدام کند بلکه ویژگی‌های سنتی

چون دیانت و اصالت بسیار حائز اهمیت بود. این ویژگی‌ها برداشت کریم رشديه از دیدگاه‌های شوکت‌الملک دوم بود ولی حاکم قاینات باید به صورت مکتوب نظرش را بیان می‌کرد. احتمالاً یافتن چنین فردی با ترکیب دو ویژگی سنتی و مدرن کار چندان ساده‌ای نبوده و این مسئله به یکی از علل تأخیر در افتتاح اولین مدرسه‌ی نسوان بیرجند تبدیل شد. شوکت‌الملک دوم در سال‌های بعد نیز با آشنایان و واسطه‌هایش در تهران در ارتباط بود و در نامه‌ای به یکی از دوستانش در تهران خواستار معرفی معلمی جهت مدیریت مدرسه شد و این پیشنهاد عملاً با دو سال تأخیر در ۱۳۴۰ ق/ ۱۳۰۰ ش محقق گردید. او از محمدعلی منصف، که در تهران تحصیل می‌کرد، درخواست نمود تا از معدل‌الدوله کاشی که در انتخاب معلمان مدرسه‌ی پسرانه‌ی شوکتیه نقش داشت، بخواهد معلمی مناسب، شایسته و آگاه به علوم جدید برای مدرسه‌ی نسوان معرفی نماید. رئیس تعلیمات مدارس نسوان در تهران نیز در جریان گزینش چنین فردی قرار گرفت. او که بیش از دو سال این سمت را در وزارت معارف داشت، طی نامه‌ای به شوکت‌الملک دوم مشکلات استخدام معلم زن برای بیرجند را تشریح کرد که نشان می‌دهد روزی حاجی معدل‌الدوله به اتفاق علی‌رضاخان، محصل طب در دارالفنون، به اداره‌ی تعلیمات مدارس نسوان در تهران رفته و درخواست انتخاب محصل عالی‌ی خوش اخلاقی را به سمت مدیری مدرسه‌ی دخترانه (انائیه) بیرجند ارائه کردند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۳۹). در این نامه به مشکلات انتخاب چنین فردی اشاره و نوشته شده: «بهتر می‌دانید که از میان جماعت داوطلبان انائیه انتخاب چنین آدمی هرچند دارای معلومات عالی‌ی هم بوده باشد و تصدیق رسمی از تهران امر مشکلی است» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۳۹) (تصویر ۱).

با وجود این مشکلات، طوبی محمودی به‌عنوان اولین مدیر مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان منصوب شد و برای عزیمت به بیرجند قراردادی منعقد کرد. شاید یکی از علل انتخاب او و موافقت با این مأموریت سخت پیشینه‌ی خانوادگی و آشنایی خانوادگی اعتصام‌الملک با منطقه‌ی قاینات بود. طوبی محمودی دختر میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک و گلین خانم بود که در ۱۳۱۵ ق/ ۱۲۷۶ ش متولد شد. پدرش، که البته در این زمان زنده نبود، از اعضای درجه اول وزارت امور خارجه بود که

در ۱۲۹۳ق به قاینات مأموریت یافت و مدتی را در دربار میر علم‌خان گذراند (اعتصام‌الملک، ۱۳۵۶: ۱۴۸). این خانواده مقارن با تصمیم شوکت‌الملک دوم، مبنی بر تأسیس شوکتیه‌ی نسوان، با قاینات در ارتباط بود. میرزا حسین‌خان اعتصام‌الملک برادر طوبی محمودی، از ۱۳۳۲ق تا ۱۳۳۷ق، کارگزار خارجه‌ی قاینات بود که با عزل شوکت‌الملک دوم و جایگزینی امیر معصوم‌خان (حسام‌الدوله سوم) به خاطر حمایت از حاکم معزول مورد آزار و اذیت قرار گرفت (نجف‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۰۰-۹۹). این امر مؤثر بر تحکیم رابطه‌ی دو خانواده شد. احتمالاً عامل دیگر مؤثر بر موافقت طوبی محمودی با این مأموریت حضور غلامعلی محمودی در بیرجند بود. طبق نوشته‌ی آیتی علت آمدن طوبی محمودی به بیرجند حضور برادرش غلامعلی محمودی در سمت ریاست اداره‌ی دارایی (مالیه) بیرجند بود و سال‌ها در این مدرسه با شیوه‌ای مطلوب مدیریت و تدریس نمود (۱۳۹۱: ۵۳).

طوبی محمودی تحصیلاتش را در مدرسه‌ی فرانکو پرسیان تهران، که در ۱۲۸۷ش توسط مسیو یوسف خان ریشارد تأسیس شده بود، به اتمام رساند و موفق به اخذ دیپلم سیکل اول متوسطه شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۶۶۹۰۳/۲۶). او دارای تصدیق دوره متوسطه دارالمعلمت بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۹۱۱۰/۲). با وجودی که در مدرسه‌ی عالی سمت تعلیمی داشت، به طور شفاهی او را راضی کردند تا به بیرجند بیاید. محمدعلی منصف، نماینده‌ی حاکم قاینات، قراردادی با او منعقد کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۳۹) و رئیس تعلیمات نسوان وزارت معارف، پس از امضای قرارداد محمودی، سفارش‌های ویژه‌ی وی را نزد شوکت‌الملک دوم کرد و نوشت «با وجود فرط مراحم -- عالی که شامل حال از عالی و دانی است زائد می‌داند که سفارش این مدیره را نیز همین قدر اطمینان می‌دهد که عالمه خلیقه کامله است و اظهار امیدواری کرد بطوری که میل مبارک باشد رفتار نموده و در ازاء خدمات آن از بذل هرگونه مراحم دریغ ننماید که در ولایت غربت به او بد نگذرد گرچه برادر بزرگش کارگذار است ولی تمامی امیدواری‌ها به توجهات حضرت اجل عالی است» (مرکز اسناد

آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۳۹). پرداخت مبلغ ۱۰۰ تومان بابت مخارج مسافرت توسط منصف در ۱۱ آذر ۱۳۰۰ ش/۳/ربیع‌الثانی ۱۳۴۰ ق زمان تقریبی حرکت محمودی به سوی بیرجند را نشان می‌دهد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۳). او از ۱۸ جمادی‌الثانی ۱۳۴۰ ق فعالیتش را به عنوان مدیر مدرسه‌ی شوکتیه نسوان شروع کرد و اولین حقوقش را به صورت دو ماهه به مبلغ ۱۰۰ تومان در ۱۹ شعبان ۱۳۴۰ ق دریافت نمود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۵).

طوبی محمودی با وجود مشکلات فراوان بیش از ۶ سال و احتمالاً تا تابستان ۱۳۰۶ ش با مدرسه شوکتیه نسوان همکاری کرد و سپس به مشهد سفر کرد. او، با کسب تجربه در شوکتیه‌ی نسوان بیرجند، مدرسه دخترانه‌ی محمودیه را در کوچه سراب مشهد تأسیس کرد و سپس در ۲۹ مهر ۱۳۰۸ ش قراردادی با محمودلی اسدی، نایب‌التولیه آستان قدس، برای تأسیس دبستان دوشیزگان شاهرضا منعقد کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳-۶۶۹۰۳/۲) و از ۱۳۰۸ ش تا ۱۳۱۳ ش مدیریت آن را برعهده داشت (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۹۱۱۰/۲). او مشکلات زیادی در بیرجند داشت که در مبحث مشکلات مالی به آن اشاره می‌شود.

بانو حکیمه حکیم الهی دومین مدیر مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان بود. فعالیت او در بیرجند از سال تحصیلی ۱۳۰۶ ش شروع شد و تا ۱۴ شهریور ۱۳۰۷ ش با مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان همکاری کرد و در این تاریخ از خدمت برکنار شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۸۶). او نیز با مؤسس شوکتیه نسوان دچار مشکل شد که در مبحث چالش‌های مالی به آن اشاره می‌شود.

شاهزاده ملکه ابوالملوکی قاجار سومین مدیر مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان بود که از ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۳ ش این سمت را برعهده داشت. او از بنیانگذاران مدارس نوین دخترانه در مشهد است که در سال ۱۳۳۵ ق سومین مدرسه‌ی دخترانه‌ی مشهد به نام دبستان ارض اقدس را تأسیس کرد. از سرنوشت این مدرسه، که از طریق دریافت شهریه‌ی دانش‌آموزان و اعانه‌ی مردمی اداره می‌شد، گزارشی در دست نیست (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۱۰۰). ملکه ابوالملوکی نسب قاجاری داشت و احتمالاً

از نسل کیومرث میرزا بن فتحعلی میرزا ابوالملوک قاجار (۱۲۲۴-۱۲۸۹ق) بوده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳ / ۳۹۶۰۰). او سابقه‌ی کاملی در معارف و مدارس داشت و بنا به نوشته‌ی حسن ذوقی، رئیس معارف و اوقاف خراسان، نظیرش کمتر پیدا می‌شد، مخصوصاً برای مدارس دور از مرکز (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۲ / ۹۰۰۳). ملکه ابوالملوکی طبق لیست پرداخت مخارج سفرش که در ۱۱ مهر ۱۳۰۸ش احتمالاً در مشهد نوشته شده مبلغ ۳۰ تومان بابت مخارج سفر از مشهد تا بیرجند دریافت کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۳ / ۹۰۳۷). او علاوه بر مدیریت مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان ریاضی نیز تدریس می‌کرد و در آن زمان بهترین کسی بود که می‌توانست این درس را در بیرجند تدریس کند. ملکه ابوالملوکی در اوایل تابستان ۱۳۱۲ش به مشهد بازگشت و به خاطر معوق ماندن حقوق پنج ماهه‌اش حاضر به بازگشت به بیرجند نشد. از مهر ۱۳۱۲ش فاطمه علم، دختر شوکت‌الملک دوم، مدیر مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۶ / ۹۰۳۷). اسناد مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان نشان می‌دهد بیش از یک دهه مدیران غیربومی مدیریت این مدرسه را برعهده داشته‌اند تا دختران شوکت‌الملک دوم توانستند تجربیاتی در این زمینه کسب کنند و این سمت را برعهده بگیرند.

معلمه‌های روسی در شوکتیه‌ی نسوان

یکی از ویژگی‌های مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان آموزش زبان خارجی بود. در این زمینه همچون سایر مدارس نوین راه نوگرایی در پیش گرفته شد. در مدرسه‌ی پسرانه‌ی شوکتیه و بیشتر مدارس نوین مشهد زبان خارجی تدریس می‌شد ولی اجرای این برنامه در بیرجند چالشی جدید به وجود آورد. یافتن معلمی برای تدریس زبان‌های خارجی در منطقه‌ی دورافتاده‌ای چون بیرجند کار چندان ساده‌ای نبود، زیرا یافتن زنی با توانایی آموزش زبان خارجی در آن زمان سخت بود. ابتدا در ۱۱ تیر ۱۳۰۲ش به شوکت‌الملک دوم پیشنهاد شد همسر مفیدالملک را، که پیش از این ناظم مدرسه‌ی شوکتیه بود و در این زمان در اداره‌ی تحدید تریاک در مشهد مشغول کار بود، استخدام کند. او تحصیل کرده بود، فرانسه هم می‌دانست و مایل به خدمت در بیرجند بود (مرکز

اسناد آستان قدس، سند شماره ۷۱۶۸۷/۴). این پیشنهاد به نتیجه نرسید و شوکت‌الملک دوم برای غلبه بر این چالش به استخدام معلمین روس رو آورد. احتمالاً مادام ویگورنیتسکی^۳ اولین معلم فرنگی بود که در ۱۳۰۲ش برای تدریس زبان خارجه در مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان استخدام شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۶/۲۷)؛ او همسر ژنرال ویگورنیتسکی بود که از فروردین ۱۲۹۱ش به‌عنوان وابسته‌ی نظامی روسیه در سیستان و قاینات منصوب شد (گزارش‌های محرمانه‌ی کنسولگری انگلستان در سیستان و قاینات سال‌های ۱۹۱۲ تا ۱۹۱۴ میلادی-۱۲۹۰-۱۲۹۲ خورشیدی، ۱۳۹۵: ۵۶). کلنل علینقی وزیری با این صاحب منصب روسی آشنا بود و او را قونسول روس و کلنل معرفی کرد که بعدها به درجه‌ی جنرالی رسید (منصف، ۱۳۵۴: ۶۳، ۲۷۴). ژنرال ویگورنیتسکی از بلاروس، هنرمند اهل موسیقی و نوازنده‌ی ویلن بود که به زبان فرانسه تسلط داشت و پس از انقلاب روسیه (علم، ۱۳۸۰: ۲۹) همچون بسیاری از کارگزاران تزاری زندگی‌اش دچار تغییر شد و به مشهد مهاجرت کرد و در ۱۳۰۱ش به ایران پناهنده شد. او در مشهد از طریق تدریس زبان درآمد ناچیزی به دست می‌آورد. ابتهاج‌السلطان، پیشکار مالیه‌ی قاینات و سیستان، واسطه‌ی استخدام مادام ویگورنیتسکی بود که در تاریخ ۲۲ مرداد ۱۳۰۲ش نحوه‌ی امضای قرارداد و چالش‌های آن را برای شوکت‌الملک دوم نوشت. ابتهاج‌السلطان رونوشت قرارداد را به بیرجند فرستاد و اظهار امیدواری کرد که به سلامتی خانم کوچک‌ها تربیت شوند و رعایت حال دو نفر دوست قدیمی بشود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۶/۲۵). این عبارت نشان‌دهنده‌ی سابقه‌ی حضور ویگورنیتسکی و آشنایی با شوکت‌الملک دوم بود. پس از آنکه ابتهاج‌السلطان تصمیم گرفت قرارداد را بنویسد، ویگورنیتسکی‌ها اظهاراتی درباره‌ی بدی آب و هوای بیرجند و شرایط سخت و درخواست حقوق ۱۵۰ تومان بیان کردند؛ به همین جهت ابتهاج‌السلطان دوباره از شوکت‌الملک دوم اجازه خواست؛ چون جواب دیر رسید ژنرال ویگورنیتسکی مضطرب شد و اظهار داشت که به همان ۱۲۰ تومان حاضرند به شرط آنکه در آنجا منزلی هم به آنان داده شود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره

---

3 - vigornitsky

۹۰۳۶/۳۰). مادام ویگورنیتسکی طبق قرارداد می‌بایست زبان فرانسه، انگلیسی، روسی و علوم متعارف نظیر حساب، تاریخ، جغرافی و فنون منازل (قبیل خیاطی و موسیقی) تدریس می‌کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۶/۲۹). مادام ویگورنیتسکی در مدت اقامتش در بیرجند در کلاته‌ی رحیم‌آباد مقیم شد و معلم سرخانه‌ی زبان فرانسه اسدالله علم و خواهرانش بود و به تدریس زبان فرانسه در مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان نیز پرداخت (منصف، ۱۳۵۴: ۶۳). بانو ویگورنیتسکی تا سوم آبان ۱۳۰۸ ش مقیم بیرجند بود و سپس به تهران بازگشت (گزارش‌های محرمانه کنسولگری انگلیس در سیستان و قایمات سال‌های ۱۹۲۹-۱۹۲۷ میلادی/۱۳۰۸-۱۳۰۷ خورشیدی، ۱۳۹۷: ۲۸۹).

سپس، مؤسس مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان به دنبال استخدام معلم دیگری برآمد. این بار نیز یک معلم روسی استخدام شد. مادام‌وزال لوبا کاسمینسکی یکی دیگر از معلم‌هایی بود که در ۱۳۰۹ ش به استخدام مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان درآمد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۶/۱۴۰). دکتر کاسمینسکی قبلاً به‌عنوان طبیب مریض‌خانه‌ی روس‌ها در بیرجند خدمت کرده بود (یادداشت‌های محرمانه‌ی کنسولگری انگلستان در سیستان و قایمات...، ۱۳۹۲: ۷۳). او در چهارم بهمن ۱۲۸۷ ش اظهار داشت، علاوه بر ارائه‌ی خدمات طاقت‌فرسای پزشکی، وظیفه‌ی نماینده‌ی رسمی دولت روسیه را برعهده دارد (همان: ۳۴). او پزشک خانوادگی حسام‌الدوله‌ها و طرفدار کمونیست‌ها بود که با انقلاب روسیه به وطنش بازگشت ولی پس از مدتی به مشهد مراجعت کرد. قرارداد لوبا کاسمینسکی برای تدریس در مدرسه یا تعلیم دختران شوکت‌الملک دوم در اول دی ۱۳۰۹ ش منعقد شد؛ قراردادی بسیار ساده در پنج بند که در آن به مدت قرارداد، ساعت کار، هزینه‌ی قرارداد، محل اقامت و هزینه‌ی مسافرت اشاره شده است. قراردادی دو ساله برای تدریس روزی دو ساعت در مدرسه یا درس خصوصی و در قبال دریافت ماهی ۳۰ تومان به اضافه‌ی سکونت در منزل شوکت‌الملک دوم با خوراک منعقد شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۶/۱۴۰). مادام‌وزال لوبا دختر دکتر کاسمینسکی، خواهر زن امان‌الله جهانبانی، بود که به دختران امیر شوکت‌الملک نیز زبان فرانسه درس می‌داد تا قدرت تکلم برانسه آنها بهتر

شود(منصف، ۱۳۵۴: ۶۳). مشخص نیست لوبا کاسمینسکی چه مدت در بیرجند اقامت نمود و در مدرسه‌ی نسوان تدریس کرد یا نه.

علت استخدام معلم‌های روس توانایی آنان در آموزش زبان فرانسه بود. امان‌الله جهانبانی، که در نوجوانی در روسیه درس خواند و زبان فرانسه را آموخت، آموزش زبان فرانسه در روسیه را در ارتباط با ساختار فرهنگی روسیه نوشته است. در آن زمان (دوره‌ی روسیه تزاری) در خانواده‌های اعیان و اشراف روسی مرسوم بود که همه بتوانند به زبان فرانسه با لهجه‌ی پارسی صحبت کنند و برای نیل بدین مقصود کودکان خردسال را به مربیان و دختران پارسی می‌سپردند و با آنها مأنوس می‌کردند تا تکلم به زبان فرانسه را به خوبی فراگیرند (جهانبانی، ۱۳۴۶: ۱۱). احتمالاً سپس با تغییر زبان خارجی از فرانسوی به انگلیسی در بیرجند محدودیت استخدام معلم‌های آشنا به زبان فرانسه کمتر شد.

معلم‌ها و چالش‌های تدریس

در مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان همچون مدرسه‌ی پسرانه علوم جدید تدریس می‌شد؛ دیکته، انشا، حساب و هندسه، سیاق، نقاشی، فارسی، تعلیمات مدنی، علم‌الاشیا، حفظ‌الصحه، تاریخ، شرعیات، اخلاق، عربی، ورزش، جغرافی، نقشه‌کشی از جمله دروس ارائه‌شده در این مدرسه بود. بعضی از آموزش‌های مخصوص دختران مثل خیاطی در برنامه‌ی درسی دختران گنجانیده شده بود. در مدرسه اتاقی نیز به نام خیاط‌خانه وجود داشت (محبوب فریمانی، ۱۴۰۲: ۲۱).

یکی از چالش‌های مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان فقدان معلم در درس‌های تخصصی مثل ریاضی بود که معلم زن توانمند وجود نداشت. وقتی در سال تحصیلی ۱۳۰۲ش مدرسه دارای ۶ کلاس شد، والده‌ی میرزا احمد نراقی نمی‌توانست حساب کلاس اول را تدریس نماید و حمیده خانم ناظم مدرسه باید هفته‌ای سه روز حساب به آنها درس می‌داد، یا در کلاس اول چون درس دادن الفبای مقدماتی قدری مشکل و مهارت لازم داشت باید خانم مدیر روزی یک مرتبه به کلاس سرکشی می‌کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۱). به نظر طویی محمودی، مدیر مدرسه، معلم‌های این مدرسه از ترتیب مدارس نوین اطلاعی نداشتند. برخی گمان می‌کردند با

وجود نداشتن تخصص می‌توانند هر درسی را تدریس کنند؛ مثلاً حمیده خانم، ناظم مدرسه، با اینکه ابتدا اظهار می‌داشت شرعیات نخوانده و ابداً اطلاعی در این زمینه ندارد، در ۱۳۰۲ش مدعی شد والده آقا میرزا احمد، یکی از معلمه‌ها، درس شرعیات را به عهده‌ی وی واگذار کند که در کنار سایر دروس تدریس کند. نکته‌ی دیگر اینکه در ابتدا تعداد معلم‌ها متناسب با ۶ کلاس نبود. ۴ معلم مجبور بودند شاگردان همه‌ی کلاس‌ها را درس دهند و به اجبار باید از شاگردان کلاس بالاتر کمک می‌گرفتند و همه‌ی این‌ها برخلاف برنامه‌ی آموزشی بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۶-۹۰۳۷/۱۴). این مشکل، که بیشتر به تحصیلات معلم‌ها بازمی‌گشت، باعث می‌شد معلم‌ها هرچند خوب بودند، نسبت به معلمین مدرسه‌ی پسرانه نواقصی داشته باشند، خصوصاً در قسمت ریاضیات و دروس مشکل این مسئله مشهود بود. بنابراین به عقیده‌ی منصف در نامه ۹ تیر ۱۳۱۱ش که به شوکت‌الملک دوم نوشته نمی‌توان انتظار داشت مدرسه‌ی نسوان مثل مدرسه‌ی پسران اینگونه مسائل را رعایت کرده باشد. به همین جهت، در امتحانات نسوان غالباً کمک‌هایی به دانش‌آموزان می‌شد. رفع این نواقص تحصیلی و تعلیمی در صورتی ممکن بود که یا از معلمین مرد در مدرسه‌ی نسوان استفاده می‌شد که غیرممکن بود یا معلم‌های تحصیل کرده استخدام می‌شد که پیدا کردنش مشکل بود. چون در ۱۳۱۱ش بهتر از شاهزاده ابوالملوکی (معلم ریاضی) در بیرجند پیدا نمی‌شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳-۷۲۱۷۳/۲). وقتی ضعف علمی دانش‌آموزان و عدم آشنایی با مقررات با همدیگر جمع می‌شد و ویژگی منفی اخلاقی برخی از معلم‌ها آن‌را عیان‌تر می‌کرد، چالشی بزرگ پدید آمد. دانش‌آموزان شوکتیه‌ی نسوان در بعضی دروس مثل ریاضی ضعیف بودند و برای رفع مشکل در ۱۳۱۱ش تقلب گسترده‌ای انجام گرفت. محمدعلی منصف در گزارش ۹ تیر ۱۳۱۱ش آورده موقع امتحان حساب کمک‌هایی به دانش‌آموزان دختر شده که آقا شیخ علی‌اکبر (ناظر جلسه) یا حس نکرده یا نادیده گرفته است. روز بعد، برخی از دانش‌آموزان شکایت کردند شاهزاده ابوالملوکی به بعضی دانش‌آموزان کمک کرده است. تحقیقات صحت قضیه را تأیید کرد و پیشنهاد بایستی شاهزاده خانم امتحان حساب را لغو و مجدداً آن را برگزار کند. ریشه‌ی افشای این قضیه به اختلاف حمیده خانم با شاهزاده

خانم ابوالملوکی نیز بازمی‌گشت. بعد از مقرری جدیدی که مؤسس مدرسه برای شاهزاده خانم تعیین کرد، حمیده خانم به قضیه‌ای کمک شاهزاده خانم به دانش آموزان در مدرسه دامن زد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۷۲۱۷۳/۲-۳).

یکی دیگر از مشکلات مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان عدم آشنایی برخی از معلم‌ها با مقررات اداری بود. محمودی، مدیر مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان، در گزارش ۱۵ شهریور ۱۳۰۵ ش یکی از چالش‌های این مدرسه را عدم آشنایی برخی از مسئولان آن از جمله ناظمه مدرسه با قوانین آموزشی بیان کرد؛ چیزی که از نظر وی باید تغییر پیدا می‌کرد. حمیده خانم ناظمه مدرسه کارهای شخصی را بر کارهای اداری ترجیح می‌داد و مکرر غیبت می‌کرد. با اینکه طی مدت سه چهار سال به عناوین مختلف به ایشان گوشزد شد که گاهی به رنجش و کدورت منتهی گردید ولی نتیجه‌ای گرفته نشد. محمودی خاطر نشان کرد مسئولیت انتظام و کلیه‌ی کارهای داخلی مدرسه به عهده‌ی ناظم است، اما خانم ناظمه ابداً از ترتیبات مدرسه اطلاعی نداشت و فقط تکلیف ناظم را تنبیه شاگرد می‌دانست و آن را بیش از حد لزوم اجرا می‌کرد که اغلب اسباب زحمت اولیای اطفال برای مدیرمدرسه می‌شد. ایشان نمی‌دانست چه ساعتی درس شروع و چه ساعتی کلاس تعطیل می‌شود یا اسم اولیای اطفالی که غیبت می‌کردند نمی‌دانست تا در دفتر ثبت نمایند. طی چهار سال خدمتش یک بار کتابچه‌ی حضور و غیاب را تکمیل نکرد و به همین جهت در موقع نمره دادن به دانش آموزان با مشکل مواجه می‌شد. محمودی ریشه‌ی این معایب را فقدان نظم و ترتیب مدرسه می‌دانست و با اینکه مکرر برنامه‌ی وزارت معارف به نظر ناظمه می‌رسید، فقط در جواب می‌گفت: «بله مدرسه آمریکایی نیز همینطور بوده است ولی با این مردم نمی‌شود این قوانین را مجرا داشت مگر با شلاق و آن را نیز شما میل ندارید پس اجرا نخواهد شد» (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۴۴-۵۳).

غیبت‌های مدام معلم‌ها شیرازه‌ی کار را از هم گسیخت و ناظمه در موقع امتحان به جای اینکه کمکی به برگزاری آن بکند بنای ضدیت با سایر معلمان را گذاشت، چنانکه مادام ویگورنیتسکی

موقع امتحان از وضعیت داخلی مدرسه تعجب کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۵۳-۹۰۳۷/۴۴).

عدم رعایت مقررات شامل دانش‌آموزان نیز می‌شد. برخی از آنان به بهانه‌های مختلف غیبت می‌کردند؛ مثلاً هما، دختر میرزا احمد، سه روز متوالی غیبت کرد و مدیر برای حفظ انتظامات مدرسه، به‌ویژه در روزهایی که نزدیک امتحان سالیانه بود و عده‌ای دیگر از شاگردان نصف روز به بهانه‌ی حمام رفتن غیب کردند، او را تنبیه کرد. مدیر برای جلوگیری از غیبت‌ها حتی به دختر حاجی میرزا محمدحسین با وجود اصرار مادرش، نصف روز اجازه‌ی غیبت نداد و دختر ملباشی را هم به همین دلیل تنبیه کرد و یک روز تمام او را در مدرسه نگاه داشت تا سایرین میل‌گردش و مهمانی نکنند. درواقع، او سه روز را در سراب به مهمانی گذراند و مدیر او را مختصر تنبیه‌ی کرد تا بداند قانون مدرسه برای همه یکسان است. ازاین میان، خانم میرزا محمدخان بعد از تنبیه دخترش به مدرسه آمد و به مدیر مدرسه، معلم‌ها و فراش‌ها بسیار بی‌احترامی کرد و ناسزا گفت و اظهار داشت: «من هر موقع بخوام دخترم را به مدرسه می‌فرستم و غیبت و حضور او به کسی مربوط نیست و مدعی بود خدمت حضرت علیه (منظور والده سرکار) شکایت خواهد کرد.» مدیر مدرسه به همین جهت به والده‌ی سرکار اعلام کرد برای حفظ حیثیت و شرافت مدرسه تأکید شود دیگر دختر میرزا محمدخان را به مدرسه راه ندهند و پیشنهاد شد هما خانم را نیز قبول نکنند تا بدانند ترتیب مدرسه برای عموم یکسان است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۵۷).

بی‌نظمی شوکتیه‌ی نسوان تنها مخصوص کلاس درس نبود؛ در سایر مناسبت‌ها نیز مواردی مشاهده می‌شود. مهم‌ترین نمونه‌ی آن جشن میلاد حضرت فاطمه زهرا (ع) در سال ۱۳۰۴ش بود که با بی‌نظمی در مدرسه برگزار شد؛ طوری که مدیر مدرسه مورد ملامت قرار گرفت؛ با اینکه به او مربوط نبود. علت بی‌نظمی فضای محدود مدرسه برای پذیرایی تمام اولیا و دانش‌آموزان بود؛ علاوه بر این عده‌ی زیادی بدون دعوت شرکت کرده بودند و طرز پذیرایی از آنان نیز اشتباه بود که باعث شلوغی شد و مجلس جشن به طرز خیلی بدی به پایان رسید؛ مثلاً وقتی شاگردان

مشغول شعر خواندن بودند، قلیان و چای وارد مجلس شد یا وقتی در پایان مجلس در دستمال مدعوین مقداری نقل و آب‌نبات ریختند یا در موقع تقسیم شیرینی جنجال برپا شد. زن‌ها مشغول گفتگوی‌های خارج از موضوع بودند و این ترتیب پذیرایی مخصوصاً در مقابل خانم‌های تربیت‌یافته و تحصیل‌کرده خجالت‌آور بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۳۶-۹۰۳۷/۱۳۴).

مشکلات مالی مدیرهای شوکتیه‌ی نسوان

یکی از مشکلات مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان پرداخت‌های مالی بود. با اینکه منابع مالی چون عایدات مزارع و مستغلات برای آن در نظر گرفته شده بود و فهرست عایدات سال ۱۳۰۹-۱۳۱۰ ش نشان می‌دهد مبلغ ۱۷۸۸۰ قران عایدات داشته‌اند که از حواله‌ی موسویه، نهبندان، طاغان، مژن‌آباد، اجاره‌ی منزل مسکونی رئیس بانک شاهی، اجاره‌ی منزل مسکونی رئیس بانک ملی، اجاره‌ی منزل مسکونی رئیس کمپانی، اجاره‌ی حمام قلعه، اجاره‌ی باغ زرشکی و کمک‌های شوکت‌الملک دوم تأمین می‌شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۳/۱۶؛ ۹۰۳۳/۵۸)، ولی مدیریت مالی آن به گونه‌ای بود که در پرداخت‌ها دچار مشکل می‌شد و حقوق معلم‌ها، ناظم، مدیر و فراشان به‌موقع پرداخت نمی‌شد. یکی از علل این مشکلات مسامحه‌ی مؤدیان وجوه اختصاصی مدرسه بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۳/۱۵). یکی دیگر از ریشه‌ها تمرکز امور مالی در دست مؤسس مدرسه بود و در فقدان وی کسی پاسخگوی نیازها نبود؛ به همین جهت، وقتی محمودی، مدیر مدرسه، در ۲۵ دی ۱۳۰۴ ش شنید شوکت‌الملک دوم قصد مسافرت به تهران را دارد طی نامه‌ای جویا شد که در غیبت امیر برای امور مدرسه از قبیل حقوق و سوخت زمستانی و غیره به چه کسی باید مراجعه کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۲۸). تعویق پرداخت حقوق مدیرها و معلم‌ها مهم‌ترین چالش مالی بود. طبق نوشته‌ی محمودی در ۷ اسفند ۱۳۰۳ ش او به خاطر تعویق دریافت حقوقش عریضه‌ای به والده‌ی سرکار و سپس شوکت‌الملک دوم نوشت و بیان کرد از فرط استیصال و پریشانی مجبور به قرض شده و بیش از این قادر به قرض گرفتن نیست (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۲۳). (تصویر شماره ۲).

تعویق در پرداخت حقوق کارمندان شوکتیه‌ی نسوان یک امر نادر و اتفاقی نبود بلکه طبق اسناد موجود امری رایج و روزمره بود. محمودی در نامه‌ی ۷ اردیبهشت ۱۳۰۴ش نوشت از فرط دست‌تنگی و استیصال تحمل صبر ندارد و با وضعیت فعلی و گرانی ارزاق داشتن وجه تهیه‌ی آش هم برایش غیرممکن است؛ نزدیک به شش ماه حقوقش به تعویق افتاده بود و هیچ منبع درآمدی برای معیشت نداشت. او تأکید کرد اگر افلاس و تنگ‌دستی نبود، ابداً اظهار نمی‌کرد ولی با وضعیت بیرجند و پیش‌آمدها و مخارج فوق‌العاده به خاطر خرابی خانه آنچه برای زندگی تهیه کرده بود تمام زیر آوار رفت و آنچه هم خارج شد غیرقابل استفاده گردید. او تأکید می‌کند کسی به او قرض نمی‌دهد و تا این زمان هم به طور متفرقه و با هزاران درخواست از دیگران قرض گرفته و طلبکارها با سماجت طلب‌هایشان را مطالبه می‌کنند. او پیشنهاد کرد یک نفر از تجار را معرفی کند که چنانچه وی احتیاج به وجهی داشت حقوقش را پرداخت کند. متأسفانه این پیشنهاد باعث سوء تفاهم شد. محمودی اظهار کرد که اقلماً در بیرجند کسی را داشته که پس از خرابی منزل و از بین رفتن اثاثیه‌اش محتاج به اهالی این شهر نشده والا نمی‌دانست چه کند. او از اخلاق و رفتار مردم بیرجند انتقاد کرد که وقایع را برخلاف به عرض می‌رسانند و حتی شنیده بعضی‌ها گفته‌اند او از این خانه‌خرابی استفاده هم کرده است. او نقادانه از شوکت‌الملک دوم می‌پرسد: آیا سزاوار است با یک نفر غریب این طور رفتار شود که همیشه خیالش از لحاظ معیشت و زندگانی پریشان است؟ او تأکید کرد به امید وی به این شهر آمده و راهی غیر از این تصور نمی‌کرده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۴۰-۳۷/۳۷-۹۰). لیست حقوق مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان در سال ۱۳۰۴ش نشان می‌دهد حقوق‌ها از اول شهریور تا ۱۵ دی ۱۳۰۴ یکجا پرداخت شده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۴۳)، یعنی با چهار ماه و نیم تأخیر. در این رابطه، مدیر مدرسه در ۲۵ دی ۱۳۰۴ به شوکت‌الملک دوم نوشت در این فصل زمستان و مخارج زیاد معلم‌ها در عسرت هستند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۲۸). مکاتبات محمودی در شهریور ۱۳۰۶ش نشان می‌دهد مشکلات مالی همچنان ادامه داشته است. او ابتدا توسط برادرش درخواست مرخصی کرد ولی چون جواب دقیقی دریافت نکرد مستقیم با

شوکت‌الملک دوم مکاتبه کرد. رسید پرداخت حقوق ۸ شهریور ۱۳۰۶ ش نشان می‌دهد حقوق ۵ ماه (از اول فروردین تا آخر مرداد ۱۳۰۶ ش) به صورت یک‌جا به محمودی پرداخت شده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۶۸) که گویای تأخیر پنج‌ماهه است.

بانو حکیم الهی دومین مدیر شوکتیه‌ی نسوان نیز با مؤسس مدرسه دچار مشکل مالی شد. اگرچه اطلاعات زیادی از چگونگی بروز اختلاف او به دست نیامد، ولی رسید پرداخت حقوق شش‌ماهه‌اش تأکیدی بر این نکته است که حقوقش از ۱۰ فروردین تا ۱۴ شهریور ۱۳۰۷ ش به تعویق افتاده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۸۶) (تصویر شماره ۳). از عریضه‌ی فاقد تاریخ بانو حکیم الهی چنین برمی‌آید که او را برخلاف قرارداد از مدیریت مدرسه کنار گذاشتند. وی در عریضه‌اش نوشت تصور می‌کردم اگر مرا از مدیریت مدرسه‌ی نسوان برکنار نمایند البته مراعات مواد قرارداد را نموده و حقوق و شرافت مرا به خوبی منظور و مراعات خواهند نمود؛ متأسفانه این تصور خطا بود و ابداً رعایت قانون نشد. به همین جهت حکیم الهی درصدد دادخواهی برآمد و نوشت برای رعایت قرارداد ناچار به ارجاع به عدلیه و تظلم‌خواهی است. اگرچه او در موقعیت برابری با حاکم قاینات نبود و به پیامدها و احتمالات این رقابت و دادرسی نیز واقف بود ولی احتمال برنده شدن برای خود تصور می‌کرد و برای برحذر داشتن شوکت‌الملک دوم به گزارش تاریخی رویارویی سلطان محمود غزنوی و مادر مجدالدوله اشاره و اعلام کرد اگر فاتح شوم زنی ضعیف و ناتوان در مطالبه‌ی حقوق خود بر امیری فایق آمده و اگر مغلوب شوم برای من ننگی نخواهد بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۷۲۷۲۱/۱). احتمالاً بعد از این نامه، حقوق معوقه‌ی بانو حکیم الهی پرداخت شد و طبق رسید ۱۸ مهر ۱۳۰۷ ش مبلغ ۳۵۹ تومان و دو قران از حقوق معوقه‌اش به اضافه‌ی ۳۰ تومان بابت خرج سفر به وی پرداخت شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۸۶).

پرداخت حقوق ملکه ابوالملوکی، سومین مدیر مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان، نیز چالش‌های زیادی داشت و نمونه‌ای دیگر از فقدان ساختار منسجم مالی این نهاد آموزشی است. اسناد مختلف تعویق‌های مکرر در پرداخت حقوق را نشان می‌دهد. طبق رسید حقوق ۲۲ مهر ۱۳۱۲ ش، خانم

ابوالملوکی مبلغ ۶۸ تومان از دو سال قبل طلبکار بود که در این زمان پرداخت شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۳/۷۸). حقوق او از بهمن ۱۳۱۱ش معوق مانده بود و مجبور شد به امید اینکه تا آخر امتحانات خرداد ماه حقوقش پرداخت شود، به طور مکرر درخواست کند از مشهد برایش پول بفرستند تا پس از بازگشت طلب مردم را بپردازد و با اینکه تا ۲۰ خرداد ۱۳۱۲ش در بیرجند معطل ماند و چندین مرتبه به طور مکتوب از نوریخش (مستوفی املاک خاصه) درخواست حقوق معوقه کرد تا بالاخره حقوق دو ماه آذر و دی را دریافت کند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۰۳/۵). به همین جهت با تنگدستی به مشهد مسافرت کرد و این موضوع را طی نامه‌ای به اداره‌ی معارف و اوقاف خراسان اعلام کرد. از این نامه برداشت می‌شود که او در سال تحصیلی آینده به بیرجند بازخواهد گشت. ادیب بجنوردی، کفیل معارف و اوقاف ایالتی خراسان، در ۹ شهریور ۱۳۱۲ش موضوع پرداخت حقوق معوقه‌ی خانم ابوالملوکی را پیگیری کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۰۳/۴). حسن ذوقی، رئیس معارف و اوقاف خراسان، نیز پس از شنیدن خبر تأخیر در پرداخت چندماهه‌ی حقوق ابوالملوکی و احتمال عدم بازگشت او به بیرجند، طی نامه به دایره معارف قاینات، ضمن اعلام ویژگی‌های مثبت ابوالملوکی درخواست پرداخت حقوق معوقه و ایجاد اسباب دلگرمی وی برای افزایش تمایل او در مراجعت به بیرجند و مذاکره با اولیای مدارس شوکتیه کرد تا ابوالملوکی قبل از نیمه‌ی شهریور ۱۳۱۲ش به بیرجند بازگردد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۰۳/۲). افتخاری، رئیس معارف و اوقاف قاینات، در نامه به شوکت‌الملک دوم درخواست جواب لازم در این زمینه را کرد و تأکید نمود با پرداخت حقوق معوقه‌ی وی رفع نگرانی شود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۰۳/۱). با این حال، ملکه ابوالملوکی اعلام کرد به خاطر بعضی پیش‌آمدها و نرسیدن حقوق گمان نمی‌کند بتواند قبل از افتتاح مدارس به سوی بیرجند حرکت کند. او تأکید کرد هرگاه حقوق معوقه‌ی وی و برادرزاده‌اش، که تقریباً ۷۰۰ تومان می‌شد، پرداخت شود شاید برای اول مهر بتواند خودش را آماده‌ی عزیمت به بیرجند کند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۰۳/۵). ابوالملوکی بالاخره موفق شد حقوق معوقه‌اش از اول اسفند ۱۳۱۱ش تا آخر خرداد

۱۳۱۲ش در مهر ۱۳۱۲ش. دریافت کند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۳/۷۸) و سپس نامش از فهرست حقوق‌بگیران مدرسه‌ی شوکتیه‌ی نسوان حذف شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۳/۱۱۵). بعد از او، مدیریت شوکتیه‌ی نسوان بر عهده‌ی دختران شوکت‌الملک دوم گذاشته شد که مشکلات مالی کمتری نسبت به مدیران غیربومی داشتند.

نتیجه

آموزش نوین دختران در بیرجند، که از ۱۳۰۰ش شروع شد، با چالش‌های فرهنگی و اقتصادی متعددی مواجه گردید. در بیرجند هنوز تحصیل دختران از نظر عوام و برخی از علمای سنت‌گرا چالشی فرهنگی بود؛ از این‌رو، مؤسس شوکتیه‌ی نسوان، با استفاده از نفوذ و جایگاه سیاسی خود و با همراهی برخی از علما و روشنفکران، تلاش کرد شرایط ورود دختران به مدرسه‌ی جدید را فراهم سازد. مادر شوکت‌الملک دوم نیز از حامیان اصلی این مدرسه بود و با سخنرانی‌اش در مراسم افتتاحیه و سپس مشارکتش در مدیریت آن نقش مهمی در رفع چالش‌های فرهنگی تحصیل دختران ایفا کرد.

فقدان زنان تحصیل‌کرده‌ی بومی برای تدریس و مدیریت مدرسه‌ی دخترانه‌ی بیرجند یکی دیگر از چالش‌هایی بود که باعث تأخیر در شروع فعالیت مدرسه شد. بالاخره طوبی محمودی (دختر اعتصام‌الملک) به‌خاطر سابقه‌ی حضور خانواده‌اش در بیرجند و رابطه با حاکم قایمات حاضر به مسافرت از تهران به بیرجند و پذیرش مدیریت شوکتیه‌ی نسوان شد. سپس حکیمه حکیم‌الهی و شاهزاده ملکه ابوالملوکی از مشهد به بیرجند آمدند و مدیریت این مدرسه را برعهده گرفتند. آموزش زبان خارجی یکی دیگر از چالش‌های شوکتیه‌ی نسوان بود که مؤسس مدرسه با استفاده از روابط قدیمی‌اش با کارگزاران سابق روس آن را برطرف کرد و مادام ویگورنیتسکی و لوبا کاسمینسکی را برای تدریس زبان فرانسه استخدام نمود. فقدان معلم تحصیل‌کرده و عدم آشنایی آنان با قوانین آموزشی و عدم رعایت نظم و انضباط از دیگر چالش‌هایی شوکتیه‌ی نسوان بود که تنها با کسب تجربه طی یک دهه برطرف شد. تأمین هزینه‌های مالی شوکتیه‌ی نسوان از سوی حاکم قایمات یکی از ویژگی‌های مثبت این مدرسه بود. درآمد املاک و مستغلات متعددی برای

تداوم این اقدام فرهنگی در نظر گرفته شد ولی ناهماهنگی در پرداخت به موقع حقوق‌ها و اتکا به فرد به جای ساختار اداری و مالی باعث بروز مشکلات مالی در دهه‌ی اول فعالیت شوکتیه‌ی نسوان شد. محمودی، حکیم‌الهی و ابوالملوکی اولین بانوان مدیر این مدرسه دچار مشکلات مختلف مالی ناشی از تأخیر در پرداخت حقوق و ترک بیرجند شدند؛ امری که مانع از تداوم همکاری بیشتر آنان شد. این چالش به تدریج با در نظر گرفتن کارگزاری مخصوص برای امور مالی کمتر شد و سپس از سال ۱۳۱۳ش با سپردن مدیریت این مدرسه به اعضای خانواده‌ی شوکت‌الملک دوم کاهش یافت.

منابع

- آذری خاکستر، غلامرضا (۱۳۹۵). *شناسایی و معرفی اولین‌های شهر مشهد*. مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.
- آقاملایی، ایرج (۱۳۸۴). *تاریخچه آموزش و پرورش نوین مشهد و اداره کل خراسان*. مشهد: مرن‌دیز.
- آیتی، محمدحسین (۱۳۹۱). *خاطراتی از بیرجند و رویدادهای سیاسی*. تهران: بهجت.
- احمدی، احمد (۱۳۳۴). *شهرستان بیرجند اوضاع جغرافیایی و تاریخی و فرهنگی*. یغما، ۸ (۱۲)، ۵۶۷-۵۶۱.
- استادزاده، زهرا و استادزاده، مریم (۱۳۸۷). *تأملی در سه ویژگی ممتاز مدرسه تاریخی شوکتیه*. *گنجینه اسناد*، (۷۰)، ۳۵-۵۰.
- اعتصام‌الملک، خانلرخان (۱۳۵۶). *سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک* (به کوشش منوچهر محمدی). بی‌جا: بی‌نا.
- امین، سید حسن (۱۳۸۱). «میر سیدحسن سبزواری امین الشریعه»، *دایره المعارف تشیع* (زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی، کامران فانی و بهاء‌الدین خرمشاهی). ج ۹. تهران: نشر شهید سعید محبی.

- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۷۸). *اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی*. تهران: سازمان اسناد ملی.
- جهانبانی، امان‌الله (۱۳۴۶). *خاطراتی از دوران درخشان رضا شاه کبیر؛ نبرد شکریازی و ساری* / د.ش. تهران: بانک ملی ایران.
- فرهمند، نسیم (۱۳۹۵). *آموزش و نهادهای آموزشی دختران در دوره‌ی قاجار*. پارسه، ۱۶ (۲۶)، ۹۵-۱۳۱.
- علم، اسدالله (۱۳۸۰). *یادداشت‌های علم (ویراستار علینقی علیخانی)*. ج ۱. تهران: مازیار؛ معین. عزیزاده بیرجندی، زهرا و ولی‌پور، محمد (۱۳۹۹). *بررسی دستاوردهای هویتی مدرسه شوکتیه*. بیرجند: چهار درخت.
- راشدمحصل، محمدرضا (۱۳۸۲). *جستاری در تاریخ فرهنگ و آموزش نوین بیرجند*. بیرجند: مدیریت میراث فرهنگی بیرجند.
- زمانی پور، اسدالله (۱۳۹۷). *اسرار دره هریوند*. بیرجند: نشر رزقی.
- شاهدی، مظفر (۱۳۷۷). *زندگی سیاسی خاندان علم*. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران؛ بنیاد مستضعفان و جانبازان.
- گزارش‌های محرمانه کنسولگری انگلیس در سیستان و قایینات سالهای ۱۹۲۹-۱۹۲۷ میلادی/۱۳۰۸-۱۳۰۷ خورشیدی (۱۳۹۷). گردآوری و ترجمه محمود رفیعی. تهران: هیرمند.
- گزارش‌های محرمانه کنسولگری انگلستان در سیستان و قایینات سالهای ۱۹۱۲ تا ۱۹۱۴ میلادی-۱۲۹۰-۱۲۹۲ خورشیدی (۱۳۹۵). گردآوری و ترجمه محمود رفیعی. تهران: هیرمند.
- محبوب فریمانی، الهه (۱۴۰۲). *آموزش زنان دوره قاجار نمونه موردی مدرسه شوکتیه نسوان*. بیرجند. شمسه، ۲ (۱۵)، ۲۷-۱۵.
- معتصم‌السلطنه، مهدی (۱۳۴۵). *خاطرات سیاسی فرخ*. تهران: انتشارات جاویدان.

منصف، محمدعلی (۱۳۵۴). *امیر شوکت‌الملک علم (امیر قاین)*. تهران: شرکت افست.
 نجف‌زاده، براتعلی (۱۳۸۵). پژوهشی پیرامون استقرار کارگزاری خارجه قاینات و روابط حکام
 محلی با کارگزاران در عصر قاجار. *فرهنگ خراسان جنوبی*، ۱ (۲)، ۸۷-۱۰۳.
 یادداشت‌های محرمانه‌ی کنسولگری انگلستان در سیستان و قاینات (۱۳۹۲). ترجمه محمود
 فاضلی بیرجندی. تهران: هیرمند.

اسناد:

مرکز اسناد آستان قدس، ۲/۲۷۷۹، ۱/۹۰۰۳، ۲/۹۰۰۳، ۴/۹۰۰۳، ۵/۹۰۰۳، ۳۳/۹۰۳۳، ۱۵/۹۰۳۳،
 ۱۶/۹۰۳۳، ۵۸/۹۰۳۳، ۷۸/۹۰۳۳، ۱۱۵/۹۰۳۳، ۲۵/۹۰۳۶، ۲۷/۹۰۳۶، ۲۹/۹۰۳۶، ۳۰/۹۰۳۶،
 ۱۴۰/۹۰۳۶، ۳/۹۰۳۷، ۵/۹۰۳۷، ۱۱/۹۰۳۷، ۱۴-۱۶/۹۰۳۷، ۲۳/۹۰۳۷، ۲۸/۹۰۳۷، ۳۷-
 ۴۰/۹۰۳۷، ۴۳/۹۰۳۷، ۵۳-۴۴/۹۰۳۷، ۵۷/۹۰۳۷، ۶۸/۹۰۳۷، ۸۶/۹۰۳۷، ۹۳/۹۰۳۷،
 ۱۰۶/۹۰۳۷، ۱۲۹/۹۰۳۷، ۱۳۴-۱۳۶/۹۰۳۷، ۱۴۷/۹۰۳۷، ۱۴۹/۹۰۳۷، ۳/۳۱۵۰، ۳/۳۹۶۰،
 ۳-۲/۶۶۹۰، ۲۶/۶۶۹۰، ۴/۷۱۶۸۷، ۳-۲/۷۲۱۷۳، ۱/۷۲۷۲۱، ۱۲/۷۲۷۱۲، ۱/۷۲۷۲۵،
 ۱/۷۳۲۹۶، ۲/۷۳۲۹۶، ۲/۹۹۱۱۰.

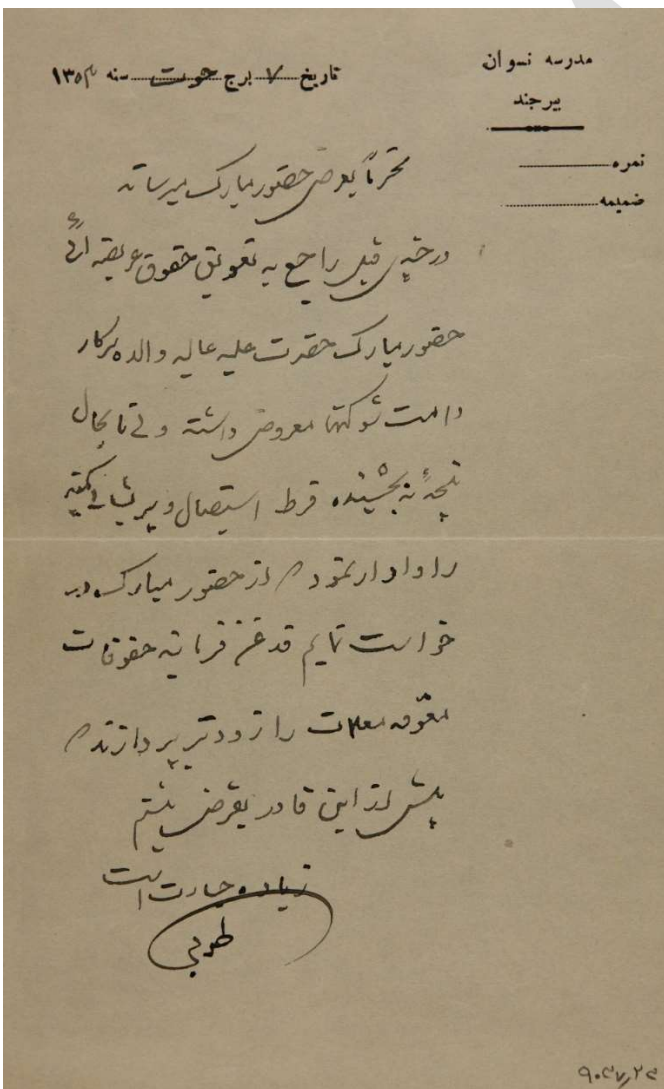
مطبوعات:

تازه بهار، شماره ۳۴، سال ۱ (۱۳۳۹ق.)

تلاش کن که برقی از برق فزون
بند از دوات صاف است به تپان
نظر این خدمت روزی به نظر
باتفاق هر چه طلب در دار فزون
اسی در خدمت اینها بخشه نامه
هر چه در خدمت اینها بخشه نامه
بهر دین از این کارها بخشه نامه
اتنا چنین آدمی در خدمت دار
و قصه من رسم در دست اینها
به رفت از هر کار از دست اینها
طوری خانم صیغه رسم در خدمت
اسی در خدمت اینها بخشه نامه
در خدمت اینها بخشه نامه

۱۳۹۷/۰۳/۰۹

تصویر ۱. نامه به شوکت‌الملک دوم درباره مشکلات استخدام زن تحصیل کرده برای خدمت در بیرجند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۱۳۹)

تصویر شماره ۲ نامه طوبی محمودی به شوکت‌الملک دوم درباره تاخیر در پرداخت

حقوق

(مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۲۳)

بَارِخِ ۵ رِسْعِ بِمَطَبِقِ ۱۸ مَهْر ۱۳۰۷

مبلغ رسید و پنجاه نه تومان و و قرائی از بابت حقوق عقب افتاده
از دهم فروردین تا چهار روم شهر یور که ابداع انفصال شد ^{سط}
کاشته سرکار امیر شوکت الملک بای جان رسید و سر تومان
از بابت خرج مسافرت داد شده است و حقوق کتبه
از روز اشهدام تا روز انفصال رسیده و طلبی ندارم ^{مطابق}

۹۳۷/۸۶

تصویر شماره ۳ رسید حقوق معوقه بانو حکیم الهی
(مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۰۳۷/۸۶)

زود آیند ویدایش نشده

